

by & land

Landsforeningen for Bygnings-
og Landskabskultur

september 2006 nr. 72

temanummer:

Renæssance

I dette nummer:

Medlemsnyt:

Inspirationsmøde
4. november i Vejle

- Sønderjyske byhuse fra renæssancen
- Nykøbing Slot
- Visborg kirke
- En forsvunden jagtpavillon
- Møller i renæssancen
- Træbygningskunst i renæssanceåret

by & land

udgivet af:

Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur

Forsiden: Lungholm

Foto: Hanne Christensen

Nr. 72: ISSN 1399-7696

Oplag: 10.000

Design: www.lykke-grafisk.dk

Tryk: Centertryk

Nr. 73 udkommer 12/12 2006

Deadline: 17/10 2006

© Artikler eller udsnit heraf må anvendes med tydelig kildeangivelse efter særlig aftale med Landsforeningen.

Dette nummer vejer ca. 70 gram

by & land udgives af

Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur

Borgergade 111

1300 København K

Tlf. 70 22 12 99 · Fax 33 47 66 49

Telefontid: ti. til to.: 10.00-15.00

Giro 5 09 57 00

mail@bygland.dk

www.byogland.dk

Redaktion

Allan Tønnesen (ansvarshavende)

Ålholmvej 78 · 2500 Valby

Tlf. 38 71 47 13

mail@allantonnesen.dk

Indhold

Bent Falk Jensen

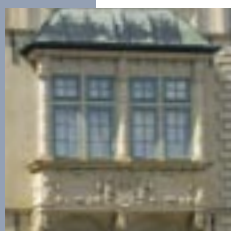
Leder

3

Peter Dragsbo

Sønderjyske byhuse fra renæssancen

4

Liselotte Mygh

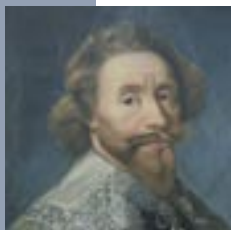
Nykøbing Slot – et nedbrudt renæssancebyggeri "genfødt" i et renæssanceår

8

Ebbe Nyborg

Visborg kirke – en herregårdskirke fra renæssancetiden

14

Hanne Christensen

En forsvunden jagtpavillon

17

Torben Olesen

Møller i renæssancen

20

Niels Erik Jensen

Træbygningskunst i renæssanceåret

24

Anmeldelser

29

midtersider, medlemsnyt

**Inspirationsmøde 4. november i Vejle
Landsforeningens nye bestyrelse**

Leder

Af Bent Falk Jensen, ny formand for Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur

Landsforeningens årsmøde og generalforsamling 2006 blev afholdt i Løgumkloster. Vi vil endnu en gang takke Foreningen for Bygnings- og Landskabskultur i Vestslesvig for et vellykket og flot gennemført arrangement.

Inden generalforsamlingen havde landsforeningens formand Henrik Hoffmeyer meddelt, at han ønskede at udtræde af bestyrelsen. Vi vil også her takke Henrik Hoffmeyer for hans arbejde gennem årene, heraf 11 år som formand.

Landsforeningens økonomiske råderum var blevet forringet, og derfor havde den siddende bestyrelse valgt at stille deres mandater til rådighed på generalforsamlingen. 3 medlemmer fra den gamle bestyrelse blev genvalgt, og der blev valgt 4 nye bestyrelsesmedlemmer og 2 nye suppleanter ind.

Den nyvalgte bestyrelse konstituerede sig som følgende på møde den 15. juni 2006: Bent Falk Jensen blev formand, Søren Vadstrup blev næstformand og Torben Lindegaard Jensen blev kasserer med bistand fra Ejvind Bitsch.

Efterfølgende har Karin Bech, nyvalgt bestyrelsesmedlem, trukket sig fra sin post og givet plads for Ejvind Bitsch.

Til jeres orientering er mit "forenings - cv" som følger: Gennem de seneste 25 år har jeg været bestyrelsesmedlem i forskellige græsrodsforeninger med kulturelle islæt, bl.a. i Danmarks Naturfredningsforenings lokalkomite i Kalundborg, og formand for denne i en årrække. På nuværende tidspunkt er jeg medlem af Kulturmiljørådet i Vestsjællands Amt, udpeget af Danmarks Naturfredningsforening. For 12 år siden var jeg sammen med Ejvind Bitsch, en af initiativtagerne til oprettelsen af Bygningskultur Kalundborg, hvor jeg er formand i dag. Jeg har været medlem af landsforeningens bestyrelse de seneste 5 år.

Det at kæmpe og forhandle for bevaringen af kulturmiljøer kender jeg til: Det er det lange og seje træk der kræves, og når det lykkes er glæden stor.

I den kommende tid vil den nye bestyrelse udarbejde en strategiplan for Landsforeningen. Vi glæder os til arbej-

det og er bevidste om, at det er en langsigtet indsats, der skal til.

Vi er indstillet på at yde og arbejde for at gøre Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur til en væsentlig aktør i bevaringsarbejdet for vor bygningskultur.

Vi skal arbejde for Landsforeningens grundlæggende ideer:

- fremme af bygnings- og landskabskulturen i Danmark
- bevaring af arkitektonisk og kulturhistorisk værdifulde bygninger
- bevaring af bymiljøer og karakteristiske landskaber

Landsforeningens visioner skal være til inspiration for lokalforeningerne. Vi skal være synlige på landsplan og formidle de bygningskulturelle værdier. Vi skal deltage i den offentlige debat og tilkendegive vores holdninger - vi skal være synlige i "bybilledet".

Vi skal også have styr på økonomien. Målet skal være økonomisk uafhængighed.

Bladet By og Land har fået et nyt design. Det har endnu ikke helt fundet sit endelige udtryk - der vil fortsat blive arbejdet med det.

I det kommende år vil der blive afholdt to fælles inspirationsmøder. Inspirationsmøderne afløser tidligere års regionalmøder. Det første møde bliver lørdag den 4. november 2006 i Torvehallerne i Vejle - se omtalen på medlemssiderne. Det næste møde vil blive afholdt i det tidlige forår 2007.

Vi håber at inspirationsmøderne vil være til gavn for arbejdet i lokalforeningerne, og en mulighed for at skabe kontakt lokalforeningerne imellem. De nye kommunesammenlægninger skaber nye udfordringer for vores medlemmer / foreninger, og der bliver derfor behov for øget samarbejde og dialog. Foredragsholderne er hentet fra landsforeningen og landsforeningens bestyrelse - det er ressourcer vi vil satse på fremover ved nye tiltag. Bliver inspirationsmøderne en succes vil de blive forsøgt gentaget i forskellige varianter rundt om i landet i de kommende år.

Sønderjyske byhuse fra renæssancen

Af Peter Dragsbo

Slotsgade 20, Haderslev, set fra bagsiden. Den oprindelige del: gavlhuset med portfløj er opført ca. 1578 af hertug Hans den Ældres skifertækker Philip, mens den smallere sidefløj, der rummede en fin stue på 1. salen, er fra tiden o. 1630-40. Det kraftige udhæng med de profilerede knægte og "Andreaskorsene" i overetagens tavl kendes især fra nordtysk bindingsværk. Foto: Annali Bork, Museum Sønderjylland – Ehlers Samling

Et kulturmøde mellem nord og syd

I dag betragter vi gavlhusene som noget helt specielt for de sønderjyske købstæder. Ikke mindst Tønder og Aabenraa er stadig præget af de lange rækker af gavlhuse med de karakteristiske nysgerrige karnapper. Men faktisk har gavlhusene tidligere præget de danske byer i langt højere grad. Det ældste lag af byhuse i de østjyske byer, dvs. fra det sene 1500-tal, var i høj grad præget af gavlhusene – og også de store byer ved Øresund: København, Helsingør og Malmø var indtil 1600-tallet præget af gavlhusene, som også dominerede Visby, Stockholm og Bergen.

Gavlhuset havde sin rod i den tidlige middelalders Nordeuropa – ja, måske helt tilbage til de frisiske handelsbyers bebyggelse med lange smalle grunde. Det var dog i Lübeck, at der i 11-1200-tallet udvikledes en hustype, som man kan kalde det hanseatiske hal-hus med ét stort multifunktionelt rum, dielen, suppleret af lagerrum i tagetagerne og udhuse bag på grunden. Dette hal-hus bredte sig til de øvrige hanseatiske byer og blev efterhånden model for byhuse rundt om hele

Østersøen. I Slesvig-Holsten nåede det egentlige hanseatiske hal-hus op til Flensborg, som ganske vist aldrig var hansestad, men som i 14-1500-tallet var den vigtigste by mellem Hamborg og København.

På dansk område mødte gavlhuset andre, mere lokale traditioner: dels den rummelige bygård omkring en gårdsplads, dels en hustype med to boligrum. Som Hans Henrik Engqvist har påpeget, blev det meste af Kongeriget præget af to-rumsplanen, mens inspirationen fra Nordtyskland kom til at præge de sønderjyske byer og Ribe. I løbet af middelalderen gennemgik de nordtyske hal-huse dog en udvikling, hvor der lidt efter lidt fjedes flere og flere boligrum med særlige private funktioner til det oprindelige "alrum". Bl.a. indbyggedes allerede fra 1400-tallet en opvarmet eller uopvarmet "stue", og efterhånden opstod derved en opdeling af gavlhusene på langs. Det blev denne type med forstuediele og stue mod gaden, der kom til at præge 15-1600-tallets gavlhuse i de sønderjyske byer – og Ribe. Bagtil lå så køkkenet og diverse kamre – samt helt bagest den fineste stue, "piselen".

Gavlhusene var endnu op i 1700-tallet næsten enerådende i de slesvig-holstenske byer. Kun de små lejeboder i baggaderne havde tagryggen parallelt med gaden. I Kiel var der således i 1575 192 gavlhuse og 8 langhuse. Imidlertid blev byerne i kongeriget, især på Fyn og Sjælland i løbet af 1600-tallet helt præget af langhusene. Om det var arven efter de brede bygårde – eller om der var tale om ny inspiration fra Tyskland, hvor man i mange byer begyndte at gå fra gavlhuse til langhuse ("Traufenhäuser"), er et åbent spørgsmål.

Tønder, Haderslev og Sønderborg

I Tønder var gavlhusene enerådende til langt op i 1700-tallet. Her blev 15- og 1600-tallets byggeri samtidig i høj grad grundmuret – således som det også var tilfældet i de blomstrende nabobyer Husum og Flensborg. Det berømte gavlhus på Torvet fra begyndelsen af 1500-tallet har endnu sengotiske træk i facadens detaljer, men i løbet af 1600-tallet byggedes langs hovedstrøget en lang række pragtfulde ejendomme på grænsen mellem renæssance og barok, f.eks. Drøshes hus, Storegade 14 (1672), Østergade 13 (1668) og det tidligere apotek, Østergade 1 (ca. 1670).

I Haderslev var der også enkelte murede renæssancegavlhuse, men de er nu alle forsvundet eller ombygget til ukendelighed. Derimod står bindingsværket endnu stærkt i denne velbevarede by. Især Slotsgade med sidegader rummer noget af landets mest koncentrede bevarede renæssancebebyggelse. Det var her på "Slotsgrunden" embedsmændene hos Hertug Hans den Ældre byggede – f.eks. bindingsværksgården Slotsgade 20, opført o. 1578 af Philip Skifertækker, Slotsgade 22, opført som et grundmuret langhus før 1600 af slotsbygmester Hercules von Oberberg – samt en række bindingsværks gavlhuse, bl.a. Slotsgade 15 (1632), 23 (ca. 1570), 29 (ca. 1580) og 31 (ca. 1570). Hertil kommer næsten alle husene omkring Torvet, især de restaurerede nr. 4 (ca. 1600) og 5 (ca. 1640). De fleste af Haderslevs renæssancehuse stammer fra storhedstiden omkring 1600, hvor byen lå lunt i svinget i den store oksehandel; en del er bygget efter en stor bybrand i 1627. I Aabenraa, der i begyndelsen af 1700-tallet hærgedes af flere brande, er der derimod kun et par smårester af renæssancehuse, især gavlhuset Storegade 11 (ca. 1610).

I Sønderborg var der tidligere et væld af renæssancebindingsværk. Selv om byen stod helt i skyggen af

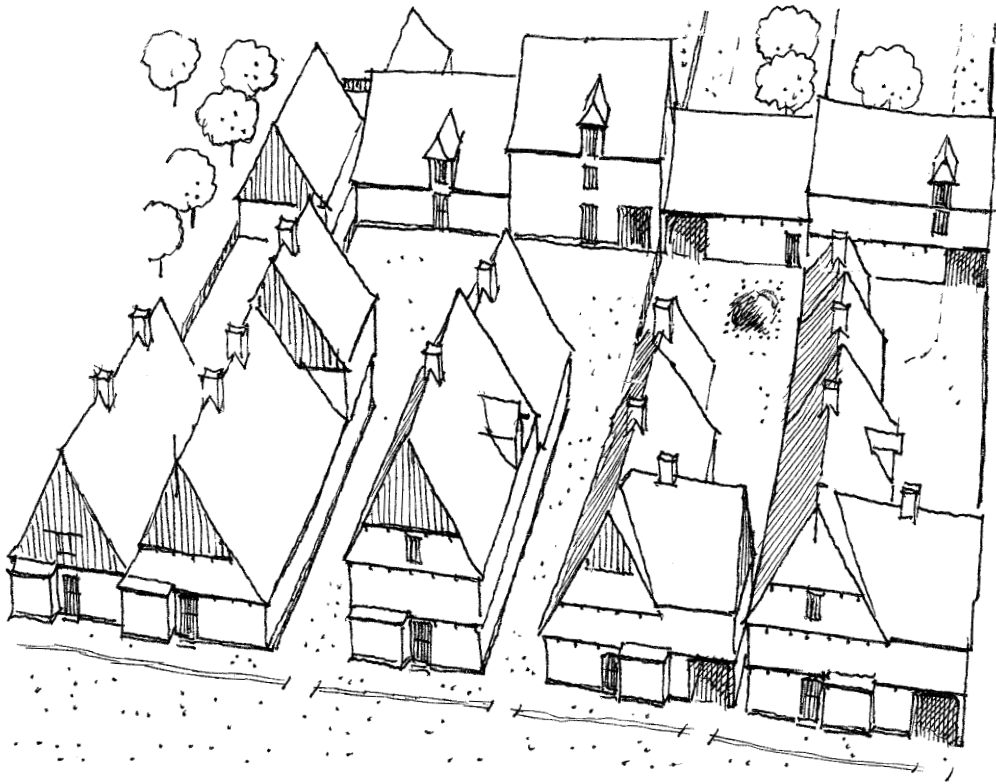
Flensborg, nød den dog godt af, at Sønderborg Slot var hovedsæde for hertugdømmet Sønderborg i årene 1571-1665. Desværre røg meget af den gamle bebyggelse ved det preussiske bombardement af byen 2.-3. april 1864 – og siden har gadegennembrud og planløse nedrivninger toldet godt i den ældste bebyggelse. I dag står kun rester af tre store bygårde langs byens hovedstrøg: Perlegade 21 (ca. 1575), Perlegade 51 (ca. 1640) og 61 (ca. 1640). Dertil kommer enkelte af de tidligere så karakteristiske énetages gavlhuse med knægtbygget gavl – meget lig tilsvarende i Ærøskøbing. Huset Kirkegade 8 (1643), bygget af en hofskrædder, er helt intakt bevaret – men endnu i begyndelsen af 1970'erne lå hele rækker af små renæssancegavlhuse i kvarteret bag havnen. De er nu stort set alle forsvundet.

Grundplaner og konstruktioner

Mens de rene gavlhuse prægede både Flensborg, Husum og Tønder, opstod der i de sønder- og østjyske byer – ja, helt oppe i Aalborg – en særlig form af gavlhuset, nemlig gavlhuset med *korshus*, dvs. en kort sidelænge mod gaden, oftest i to etager med portfag. Begrebet korshus kendes især fra landbebyggelsen, hvor det som en ny mode – ofte indeholdende en fin stue – bredte sig fra Slesvig-Holsten langt op i Sønder- og Vestjylland i løbet af 1600-tallet. I byerne hed det dog ikke altid korshus, i nogle byer kaldtes længen for "kvist", i andre bare "sidehus".

Sønderborgs ældste bindingsværkshus, Perlegade 21 ligger gemt bag moderne butiksfacader. Det er et gavlhus, som i 1801 fik et nyt tværstillet forhus. De sengotiske "æselrygknægte" og stolpeskællene tyder på en opførelse o. 1575. Foto Hugo Matthiessen, Nationalmuseet, 1920.

15-1600-tallets bygårde i Sønderborg. Alle gavlhuse med knægtbyggede gavle, ofte med smallere sidefløj (baghus) indeholdende den fine stue ("pisel") og/ eller med kort portfløj ("korshus"). Tegning: Peter Dragsbo 2005.

I 1700-tallets Sønderborg var der "Kreuzhaus" ved en lang række af de fornemmere ejendomme, i alt 34, heraf de 18 langs Perlegade. Også i Sønderborg ser det ud til, at korshuset kunne rumme finrum. I en række af korshusene var der iflg. skatteregistrene indrettet "stue", mens der i andre var indrettet både "Pisel" (fin stue) og "Nebenstag" – eller også udnyttedes 1. salen i korshuset til udlejning.

Placeringen af den fine stue i 15-1600-tallets borgerhuse varierede med by og egn. Typisk for de nordtyske og slesvig-holstenske byer var, at man i løbet af 1500-årene bag hoved-gavlhuset tilbyggede sidehuse, indrettet til det fineste rum, "pisel" eller "sal". Dette mønster ses endnu tydeligt i Flensborg, og også i 1700-tallets Sønderborg var der endnu mange ejendomme med "pisel" i baghuset. Men i løbet af 15-1600-tallet trak de fine stuer i stigende grad ud til gaden; i korshusene eller på 2. etage. Især i København blev "salen" oftest anbragt på 2. etage. Da man begyndte at opdele ejendommene i flere lejemål, kom nogle derfor til at bo "i stuen", mens andre boede

"på salen". Og gik man helt op i tre etager, kom de øverste beboere så til at bo "på anden sal". Derved opstod det system med "stuen, 1. og 2. sal", som forvirrer alle vore europæiske brødrefolk, der bruger "Stock", "floor" eller "étage".

Det østsønderjyske renaissancebindingsværk ser i former og detaljer ud til at tilhøre en slags Lillebælt-gruppe, der ud over Sønderborg og Haderslev også omfattede Kolding, Middelfart og Assens. Karakteristisk for området var bl.a. de kølbuede "æselryg"-knægte - et sengotisk træk, som ser ud til at blive brugt frem til slutningen af 1500-tallet, hvor de blev afløst af renaissanceens svejfede knægte. Et andet lille træk er de såkaldte "stolpeskæl", forlængelser af overstolperne ned over det farlige sted, hvor bjælkeenderne bærer 2. etages fodrem, og hvor vand så let kan trænge ind og skabe råd. I Sønderborg er der bl.a. stolpeskæl på Perlegade 21 og 61 – og stolpeskællene genfindes sammen med "æselrygknægtene" både i Haderslev og Kolding samt i de bevarede 1600-tals bulhuse på Haderslevvej.

I slippen mellem Perlegade 49 og 51 ses noget af det sidste gamle Sønderborg. 49 er et en-etagers gavlhus, med "korshus", 51 en to-etagers gavlhusgård fra o. 1640 med knægtbyggede langsider til begge sider.

Foto: Hans Arne Madsen, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

I det hele taget tyder meget på, at der ikke i de rige egne i Sønderjylland var den store forskel på renæssancens byggeskik i land og by. Bindingsværket i de få bevarede 1600-tals landhuse på Kolding-Haderslev-egnen (nogle af dem ses i dag på frilandsafdelingen ved Museum Sønderjylland, Haderslev) står fuldt på højde med bindingsværket i byerne. Den store forskel på landets og byernes byggeskik opstod måske først for alvor med fattigdommen efter Svenskekrigene og enevældens skarpe standsopdeling. Det naturlige er, at samfundets klasser prøver at være på højde med hinanden, også i den materielle kultur. Og det var bonde og borger nok i høj grad i de velhavende studefeder-egne i Slesvig-Holsten, inklusive både øst og vest i det nuværende Sønderjylland. Det ser man også af den rige boligkultur fra renæssancen, som nu for det meste befinder sig i museerne, efter at samlere i slutningen af 1800-tallet støvsugede bondegårdene for "gamle sager".

Reserve dele til dit hus

Hos Tibberup Høkeren finder du et fint og udsøgt udvalg af reserve dele til dit gamle hus.

Vi fører såvel originale og restaurerede artikler som nyfremstillede. Sidstnævnte naturligvis efter de oprindelige forlæg og dimensioner.

TIBBERUP HØKEREN
STENGADE 77 B · 3000 HELSINGØR
FON: 4917 0424 · FAX: 4917 0499
INFO@TIBBERUPHOKEREN.DK
WWW.TIBBERUPHOKEREN.DK

STUCCO LUSTRO
MARMORINO
MARMORPUDS
MATERIALER
VÆRKTØJ
UDFØRELSE
KURSER

AMPIO

Raadvad 40 · 2800 Kongens Lyngby
Tlf. 45 50 55 45 · Fax 45 80 01 84
ampio@ampio.dk · www.ampio.dk

FÅ RÅDGIVNING OM DIT HUS

Center for Bygningsbevaring
RAADVAD 40
2800 Lyngby

www.bygningsbevaring.dk

BYGNINGS
BEVARING

Nykøbing Slot

et for længst nedbrudt
renæssance-byggeri
– "genfødt" i et renæssanceår

Af Liselotte Mygh

Nykøbing Slot set fra sydvest, omgivet af voldgraven, t.v. i baggrunden Guldborgsund. Det kraftige kvadratiske hovedtårn hviler på middelalder-fundamenter. L. de Thurah: Den danske Vitruvius, 1749.

At Nykøbing Falster har haft en storhedsperiode med kongeligt residensslot, voldgrave og bastioner hører historien til, idet slottet blev nedrevet i 1767. Men betragter man en nutidig byplan over Nykøbing vil der ud over flere gadenavne også være konkrete træk i gadeføring og infrastruktur, som direkte kan henføres til købstadens storslåede epoke, hvor der i godt 100 år blev holdt hof på dronning Sophies renæssance-slot, der stod færdigopført i 1594.

Kong Frederik II havde i 1559 bestegtet tronen som ungar, og først ved moderens død i 1571 skænkede han rigets videre arvefølge en alvorstanke. Hans farster, Elisabeth, gift med hertug Ulrich af Mecklenburg, kom ham til hjælp med præsentation af en passende ægtefælle, en pommersk prinsesse, netop på middelalderborgen i Nykøbing. Imidlertid fik Frederik øje på deres egen datter Sophie; det må have været kærlighed ved første øjekast, for året efter, i 1572 stod brylluppet i København, Frederik var da 38 år og Sophie 15. Det blev et meget lykkeligt ægteskab med 7 børn, blandt hvilke den ældste søn, Christian, senere IV, nok skulle vide at sætte sig spor i eftertiden, bl.a. ved sit storstilede renæssance-byggeri. Sin stilsans

og interesse for arkitektur må Christian have fået ind med modernismen, fra både sine egne forældre og fra moderens.

Både Lolland og Falster var dengang hjemsted for udstrakte kongelige besiddelser, og tillige dannede øerne - med den centrale beliggenhed - et brohoved for sejladsen på Østersøen. Derfor rettedes fokus naturligt på Falster, da Frederik II ville sikre sin hustru en værdig enkestand med et passende jordtilliggende, et livgeding. Afstanden var bekvem til at opretholde forbindelsen med de nordtyske slægtninge, ikke mindst de hyppige besøg, Sophies forældre aflagde. Men snart skulle ruten fra Mecklenburg til Nykøbing komme til at befordre andre end de fyrstelige gæster, nemlig arkitektonisk inspiration til slotsbyggeriet.

Kongeparret var utilfreds med den ringe komfort de utidssvarende middelalderbygninger i Nykøbing kunne tilbyde. Frederik II fik rigsrådet til at afsætte midler - begrænsede ganske vist - til en ombygning eller snarere nyopførelse. Nu kom svigerfaderen Frederik II til undsætning, idet han anbefalede sin egen bygmester, nederländeren Philip Brandin, der netop var

i gang med at genopføre et par nedbrændte fløje på residensslottet i Güstrow. Brandin skulle have sans for besparelser ved genbrug af bygningsmaterialer, fundamenter mv., hvilket jo meget vel ville blive aktuelt i Nykøbing.

Brandin ankom til Nykøbing i efteråret 1587, fik forelagt opgaven og udarbejdede i løbet af vinteren skitser og måske en model, som i foråret skulle have været forelagt kongen. Imidlertid døde Frederik II i påsken 1588, vist uden at have godkendt forslaget. Det projekterede slot, der jo netop skulle være Sophies enke-sæde, blev således med ganske kort varsel aktuelt.

Et slot bliver skabt

I løbet af sommeren 1588 blev arbejdet sat i gang med Brandin som bygmester og den kongelige lensmand som bygherre. Byggeriet skulle finansieres af statskassen, ikke af Sophies midler. Men dette skulle ikke afholde enkedronningen fra at have en egen mening om projektet, spændende fra detaljer i byggeriet til omgivelsernes anvendelse og anlæggelse.

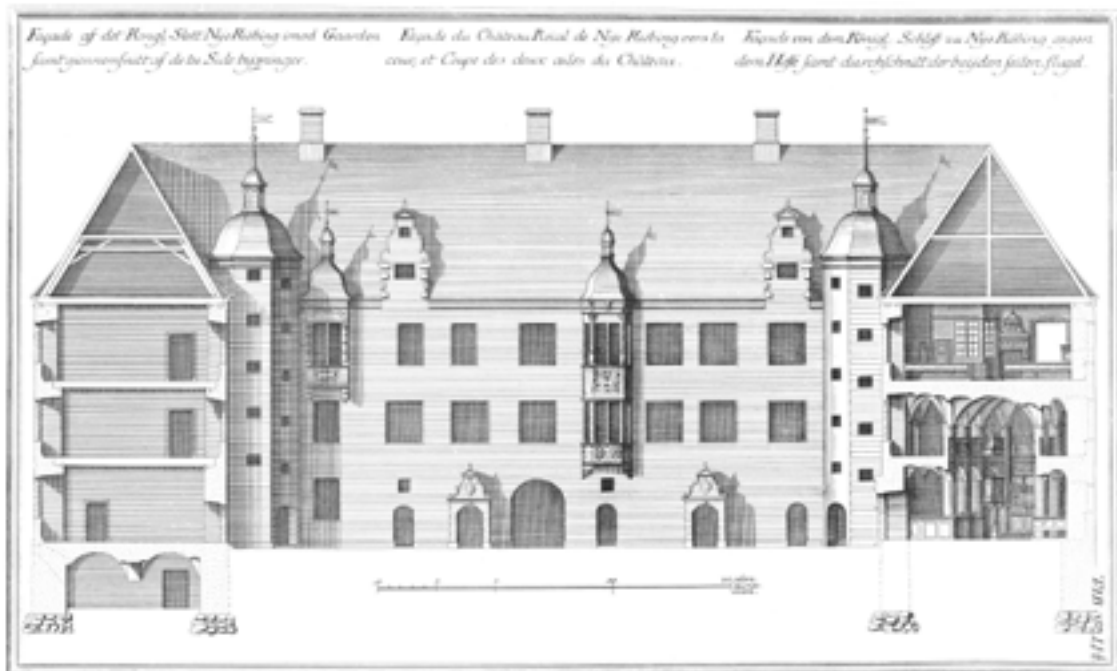
Med delvis anvendelse af fundamenter mv. fra det middelalderlige byggeri opførtes der et firfløjet slot i brænd-

te, røde sten og prydet med tidstypiske renæssanceudsmykninger i sandsten, men i beskedent omfang.

Slottet blev revet ned i 1767, hvorfor størrelse, grundplan og arkitektoniske detaljer kun kendes fra afbildninger og opmålinger, til dels støttet af fund fra arkæologiske udgravninger samt arkivalsk materiale som f.eks. regnskaber vedr. materialeindkøb og aflønning af håndværkere. L. de Thurahs opmåling i "Den danske Vitruvius", udgivet i 1749, er den mest minutiøse og detaljerede; den må nødvendigvis vise slottet i dets sidste fase, således med de ændringer og tilføjelser, der måtte være foretaget over en ca. 150-årig periode.

Plan og prospekter viser et slot bestående af fire sammenbyggede fløje, alle i tre stokværk. Indbygget i vestfløjen er et dominerende, højt, næsten kvadratisk tårn, afsluttet med det for slottet så karakterfulde spir. Slottets fire udvendige hjørner er udbygget i en vinkel på 45° med rektangulære karnapper i fuld højde, afsluttet med et spir i stil med hovedtårnets. Adgang til den indre slotsgård – og dermed til selve slottet – forløber gennem en port i den nordre fløj. I hvert hjørne er opført et kantet trappetårn, der forbinder etagerne, disse fire tårne er afsluttede med spir i en

Gårdfacade af Nykøbing Slots nordfløj med karnapper. T.h tværsnit af østfløjen med kirke og dansesal ovenover. L. de Thurah: Den danske Vitruvius, 1749.

Fugleperspektiv af Nykøbing Falster, nord er t.v. i billedet. Slottets dominans - på sin holm omgivet af voldgrave og med den tilhørende staldgård og slotshave - i forhold til den mindre købstad fremgår tydeligt. Resen: Atlas Danicus, ca. 1670.

enklere udførelse end de udvendige (på karnapper og hovedtårn). Nordfløjen er som den eneste også forsynet med karnapper på facaden mod den indre slotsgård. Sandsynligvis har den som dronningens private fløj har fået en særlig dekorativ udformning med det praktiske formål at have et godt udsyn. Inspirationen kan være hentet fra Kronborg, hvor det ligeledes er nordfløjen, der er portfløj og kongefløj, samt forsynet med karnap. Måske ligeledes med inspiration fra Kronborg var der i en af fløjene (østfløjen) indrettet slotskapel, gående igennem to stokværk og med dansesalen ovenover på 3. stokværk.

På dansk grund synes slottet stilistisk at repræsentere en behersket, ja næsten beskeden og tidlig version af den nederlandske renaissance med sine enkle virkemidler: de røde murstensfacader, brudt af begrænsede og beherskede sandstensdetaljer og dekorationer, som f. eks. slutstenene over vinduerne, hjørnestenene i tagets kvistgavle samt karnapperne.

Skyldes dette forhold, at kildematerialet er for sparsomt og for Thurahs prospekters vedkommende godt 150 år

ynge end slottets opførelse – således at der i den mellemste periode kan være bortsparet vedligeholdelse af detaljer og ornamenterede elementer?

Eller repræsenterer slottet også umiddelbart her inden nedrivningen en oprindelig og enkel Brandin-stil, som måske af økonomiske hensyn ikke har fået mulighed for at udfolde sig mere markant med den nederlandske renaissance så typiske formsprog som båndornamenter, obelisker, volutter, søjler og pilastre - elementer som samtidige bogværker gav anvisning på, og som Sophies søn, Christian IV, så frugtbart skulle gøre til sine?

Sydøst for slottet på de side enge mellem slotssøen og købstaden lod Sophie anlægge stalde i bekvem afstand fra slottet. Videre mod øst blev engarealerne inddraget til nyttehaver og til etablering af karpedamme. En mindre lysthave fik Sophie anlagt på den kunstige ø mod syd, mellem den dobbelte voldgrav ind mod købstaden. Beskedenheden i denne have skal ses i sammenligning med Güstrows veldisponerede slotshave afskærmet for nyfigne blikke af espalier og voldgrav.

Men dette rådede slottets følgende ejer bod på.

Den udvalgte Prins

Dronning Sophie opholdt sig i vid udstrækning på sit slot i Nykøbing til sin død i 1631. Hendes barnebarn, Christian IVs ældste søn, Christian, kaldet Den udvalgte Prins, arvede slottet. Efter hans bryllup i 1634 med Magdalena Sibylla fra Sachsen kom der for alvor liv på slottet med omfattende hofhold, fester, dans og musik.

Helt i overensstemmelse med tidens mode lod han anlægge en større have øst for slottet og hjemforskrev adskillige kostbare vækster og løg fra faderens gartner ved Rosenborg Slotshave. Den såkaldte Staldgård blev udvidet med flere nye stalde for at kunne opfylde prinsens behov for ride- og køreheste. Det skal bemærkes, at den udbredte skov på Falster og til dels på Lolland var et yndet jagtrevir for prinsen, der på flere malerier har poseret til hest med sit jagtbytte med Guldborgsund og Nykøbing Slot som en værdig kulisser.

I forbindelse med Torstenssonkrigen (1642-45) påbegyndte prins Christian på faderens foranledning en befæstning af selve købstaden med de for perioden så typiske vold og grav med bastioner og raveliner. Også disse genspejles i den nuværende byplan.

Den udvalgte Prins skulle aldrig opnå, hvad han var blevet udvalgt til, nemlig kongeværdigheden, da han døde i 1647, året før sin fader.

Der stod et slot

Prins Christians enke blev boende på slottet, indtil hun indgik nyt ægteskab i Tyskland. Herefter stod slottet periodevist tomt og benyttedes som enkesæde for henholdsvis Frederik III's og Christian V's enker. Efter sidstnævntes, Charlotte Amalies, død i 1714 gik slottet en krank skæbne i møde, idet det ikke længere opfyldte en funktion. Trods forfald og manglende vedligeholdelse fik slottet af Thurah i 1749, blot få år før nedrivningen, følgende karakteristik:

”Da det er så gammelt, kan man og lettelig slutte, at dets bygning efter de tiders art og måde er indrettet og følgelig viger i mange stykker fra de nu brugelige bygningsregler, desuagtet kan den ros ikke betages dette slot, at det jo iblandt de gamle slotte i riget, næst Friederichsborg og Cronborg, er det største, prægtigste og anseligste. Det er ziret med adskillige tårne, som ej lidet forøger dets anseelse, og det indeholder en talrig mængde af store, bekvemme og regulære gemakker, som til en kongelig hofholdning er fuldkommen tilstrækkelige.”

På trods af Frederik Vs løfterige udtalelse i 1750: ”Det er en artig gammeldags bygning. Vi ville holde den ved lige.” - blev slottet af hans efterfølger på tronen solgt på auktion i 1767 med nedrivning for øje. Således var Frederik V den sidste konge, der besøgte slottet.

Men slottet lever videre den dag i dag, dels som historie i lokalbefolkningens bevidsthed, dels i form af

Den udvalgte Prins' Kuskestald, den eneste tilbageblevne af de mange stalde han lod opføre i Staldgården, og således også det eneste synlig levn af renæssancebygningerne. Karakteristisk for dette renæssancebyggeri er de flade mursten i de flammede farver, kurvehank-buerne, samt det smedede muranker i form af en fransk lilje.
Foto: Museet Falsters Minder.

genbrugs-byggemateriale i adskillige herregårde og præstegårde på Falster og dels som spor i byplanen - og endelig i form af flere forsøg på rekonstruktioner. Således kan Museet Falsters Minder fremvise to nøjagtige og minutiøst udformede ældre modeller, repræsenterende hver sin tolkning, men begge med udgangspunkt i Thurahs opmålinger. Disse modeller er netop af Museet blevet suppleret med en 3-dimensional digital version, der giver et ajourført bud på slottets udformning, materialevalg og omgivelser.

En "genfødsel" af det nedrevne slot

Det indeværende nationale renaissanceår skulle således blive anledningen til, at Museet Falsters Minder til sin mangeartede, øvrige formidling af den regionale renaissance-historie skulle knytte den udfordring, der ligger i at ville at genskabe Nykøbing Slot som en 3-dimensional animation. På basis af det tilgængelige kildemateriale, strækkende sig fra arkivalier over samtidige billeder til arkæologiske bygningsfragmenter blev der iværksat et samarbejde med virksomheden 3-D Nerds (nu 1410). Med udgangspunkt i Thurahs planer og opstalter blev slottet gradvist bygget op og iklædt, hvad vi fortolkede som værende de korrekte overflader og detaljer, eksempelvis murstensfacade med diverse

sandstensdetaljer, tagbelægning og enkeltelementer, såsom vindfløje og tårnur. Naturligvis tillader de eksisterende afbildninger ikke at afdække alle enkeltheder, det har derfor været nødvendigt at fortolke kildematerialet og træffe nogle, måske ukorrekte beslutninger undervejs, da alternativet ville have været udeladelse af visse bygningselementer og detaljer. En tilsvarende arbejdsgang måtte nødvendigvis benyttes, da slottet skulle placeres i et virtuelt så korrekt landskab som muligt, igen byggende på 16-1700-tallets sparsomme kortmateriale. Men det nuværende resultatet har været arbejdet værd, specielt af to årsager:

Set ud fra et fagligt synspunkt er museets til dato tolkede viden om Nykøbings Slots eksteriør nu samlet i en database, hvor enkeltelementerne er sammensat i en helhed, nemlig slottet med dets nære omgivelser. Men denne fortolkning er ikke nødvendigvis den endegyldige, og her viser den store fordel sig i dette medie: for hver detalje vi bliver klogere, skal der ikke udfærdiges en ny afbildning fra grunden af, fagmanden går blot ind og tilretter pågældende element i databasen, f.eks. en forkert skorsten, og i samtlige slottets fremtoninger er tilretningen gennemført. Således agter museet løbende at opdatere den digitale

Forsøg på at "genføde" Nykøbing Slot i form af en 3-dimensional model. Da Thurahs stik desværre ikke er kolorerede, og detaljeringniveauet ikke muliggør en entydig tolkning, kan en rekonstruktion kun repræsentere en tilnærmelse. Men som det fremgår af illustrationen har den nogle overbevisende, nærmest forførende men dermed også farlige, egenskaber. Digital version ved 1410.

version i takt med kendskab til nye kilder eller en alternativ og mere korrekt tolkning af de kendte, således at versionen forhåbentlig gradvist kan nærme sig den originale fremtoning.

Den anden væsentlig bevæggrund til at benytte dette medie er naturligvis håbet om i større omfang at kunne fange den yngre generations interesse ved at tale samme sprog. Og her er museet ikke blevet skuffet, tværtimod. Info-standeren formår at slå bro over generationskløften – her kan både forældre og bedsteførelde i samstemmighed med børn og børnebørn give udtryk for deres forbavselse over slottets størrelse og storhed og med dette indtryk i baghovedet skabe kontakt til både det historiske materiale samt de levne og påmindelser, der den dag i dag er at finde midt i den købstad, der for snart 240 år siden mistede sit slot.

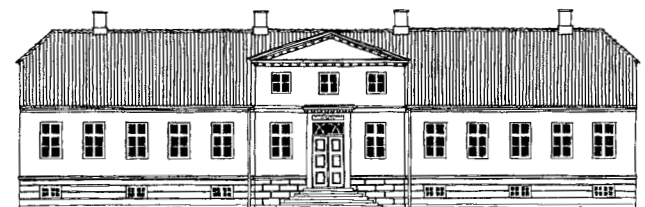
Philip Brandins karnap på slottet i Güstrow, smykket med henholdsvis det mecklenburgske våben (hertug Ulrich) og det danske (hertuginde Elisabeth, dansk prinsesse). Denne type og udsmykning har givetvis inspireret til tilsvarende på Nykøbing Slot, se illustrationen s. 9. I modsætning til slottet i Nykøbing, der fremstod i blank mur, er slottet i Güstrow "sandstenspudset". Foto: Museet Falsters Minder.

Bygningshistorie

Restaurering

Ombygning

SAVE-registrering

Kulturarvsatlas

Nybyggeri

BERINGS TEGNESTUE

Kragevigvej 17 - 4720 Præstø - tlf 55 99 55 36 - E-mail: mail@arkitektbering.dk -www.arkitektbering.dk

Visborg kirke – en herregårdskirke fra renæssancetiden

Af Ebbe Nyborg, Danmarks Kirker, Nationalmuseet

Visborg Kirke fra nordøst med kor og gravkapeller. Der er nok tale om et smukt byggeri fra renæssancetiden, men stilen er den hævdvundne gotiske. Foto: Leif Høgh.

Renæssancens herregårdskirker

Renæssancen var ikke blot den allerrigeste tid for det danske herregårdsbyggeri. Den var også den klassiske periode for adelens byggeri ved sine 'herregårdskirker', de sognekirker, der betjente adelens gårde. Visborg kirke ved Hadsund et godt eksempel – også derved, at der kun delvis blev bygget i renæssancestil!

Adelen havde allerede i katolsk tid lagt vægt på den lokale kirkes fremtræden og udstyr. Med 1500-tallets reformation og renæssance begyndte rigets nye førstestand at engagere sig yderligere i kirkerne. Var herregården ny og flot, skulle kirken svare til standarden. Ikke sjældent blev kirkens indordning under godset markeret arkitektonisk ved at gavlene fik præcis det samme renæssancesving som herregårdens.

Den væsentligste grund til adelens øgede byggeri ved sine kirker var dog, at adelsfamilierne nu for alvor lod sig begrave hjemme ved fædrengården. Det skulle iscenesættes. Mange herregårdskirker blev indrettet

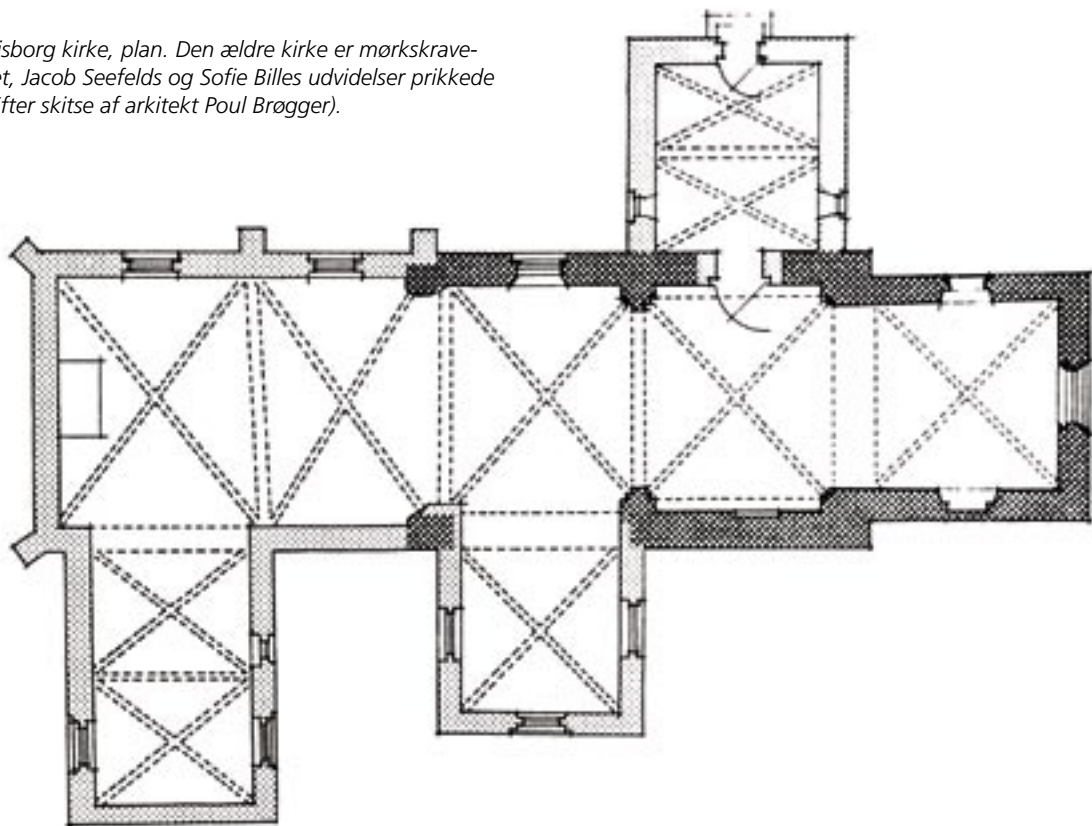
til rene familiemausolæer med gravkrypter og store epitafier (mindetavler), der rummer de afdødes portrætter og pranger med deres talrige anevåbener.

Jacob Seefeld og Visborg kirke

Jacob Seefeld til Visborggaard, der stod for ombygningen af Visborg kirke, tjente sig en formue netop på renæssancens byggeboom. Han var som kongens lensmand på Mariager herre over en vældig 'industri', en brydning af kalk, der afsattes til alle de store byggepladser rundt om i landet. Jacob Seefelds kalkskuder leverede bl.a. til Kronborg og til talrige standsfælinger, som hver for sig havde sit byggeprogram.

Jacob Seefelds eget byggeprogram omfattede naturligvis først og fremmest fædrengården, der stod færdig med prægtige hjørnetårne 1575-76. Først derefter tog han og hans 2. hustru Sophie Bille fat på kirken. Afslutningen på arbejdet er markeret med en sandstenstavle med Jacob Seefelds og hans hustruers våbener og årstallet 1593.

Visborg kirke, plan. Den ældre kirke er mørkskraveret, Jacob Seefelds og Sofie Billes udvidelser prikkede (Efter skitse af arkitekt Poul Brøgger).

Man bibeholdt tårnet og det gamle romanske skib med dets to hvælvinger. Koret blev derimod fjernet til fordel for et nyt og større med to hvælvfag i samme bredde som skibet. Og både ved skibets og korets nordside opførtes der kapeller, som kom til at tjene familiens begravelser. Endelig opførtes ud for skibets syddør et højt våbenhus med den nævnte tavle over døren, for at ingen skulle være i tvivl om, hvem der var kirkens herskab.

Påfaldende nok blev kun våbenhuset kronet med en moderne renæssancegavl. Både nordkapellerne og korets nye østgavl fik gammeldags gotiske gavle med kamtakker. At man ved renæssancetidens kirkebyggeri valgte en så tilbageskuende stil, var dog ganske almindeligt. Man kan næsten tale om en særlig kirkestil. Frederiksborgs og Kronborgs slotskirker har som bekendt også gotiske vinduer.

Det er også typisk, at man trods alt ikke gjorde sig den udgift helt at nybygge sin herregårdskirke. Man

Jacob Seefeld på familiens epitafium fra o. 1600.

Visborg kirke fra syd med korudvidelsen (th.) og renæssancevåbenhuset fra 1593. Foto: Leif Høgh.

nøjedes med at bygge om og til. Den afgørende vægt lagdes næsten altid på gravminderne og en fornyelse af indretningen. Her fik renæssancestilen for alvor lov til at folde sig ud.

Enken Sophie Bille fuldender arbejdet

I Visborg kom arbejdet med det indre først rigtig i gang efter Jacob Seefelds død 1599. Sophie Billes fortsatte parrets planer med myndig hånd. Altertavlen bærer årstallet 1600, og ved siden af den har hun opsat en art familiegravsten med Kristi løfterige Opstandelse og lange rækker af anevåbener.

Mest bemærkelsesværdigt er dog et epitafium foran indgangen til det østre gravkapel. Herpå ser man malet Jacob Seefeld, hans to hustruer og ni børn knælende i bøn under et billede af Kristi Forklarelse. Portrætterne er i fineste nederlandske stil. De bærer ingen signatur, men der er næppe tvivl om, at maleriet skyldes tidens

fineste jyske portrætmaler, Lauritz Andersen Riber, der ved denne tid havde sit værksted i Århus.

Visborg kirkes indre set imod øst med Jacob Seefelds og hans families epitafium til venstre foran indgangen til dens gravkapel.

Litteratur: Finn Carpentier Pedersen: Visborg Kirke, Hadsund 1987. Ebbe Nyborg og Birgitte Bøggild Johannsen: 'Herregård og Kirke'. I Herregården Bind 3, Nationalmuseet 2005.

Inspirationsmøde lørdag d. 4. november i Vejle

*For alle medlemmer af Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur.
Afholdes i Torvehallerne, Kirkegade 10-16, Vejle
Lørdag den 4. november 2006 kl. 9:30 – 16:00*

Inspirationsmødet er det første af sæsonens to planlagte fællesmøder – det næste møde er planlagt i det

tidlige forår. Disse "stormøder" afløser tidligere års regionalmøder.

Vi ønsker med dette inspirationsmøde at gøre vores lokalforeninger og medlemmer bedre rustet til bygnings-, bevarings- og fredningsarbejdet samt arbejdet med lokalplaner. Vel mødt!

Program:

9:30 - 10:00	Registrering
10:00 - 10:15	Velkomst ved Bent Falk Jensen, formand for Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur
10:15 - 11:00	Bygningsforedrag ved Helge Torm. Om bygningers stilarter og perioder. Spørgsmål.
11:00 - 11:15	Pause. Formiddagskaffe / te, rundstykke og frugt
11:15 - 12:00	Kan bygningen indstilles til fredning? ved Liselotte Mygh. Vurderingsgrundlag og sagsforløb. Spørgsmål.
12:00 - 12:45	Frokost. Frokost buffet
13:00 - 13:45	Ny viden om gamle huse ved Søren Vadstrup. Ældre huse har sjældent der kan ødelægges ved forkert ombygning. Spørgsmål.
13:45 - 14:30	Fra lokalplan til landsplan ved Susanne Koch. En samlet helhed, fra lokal- til landsplan. Hvordan bygges en indsigelse op, spillereglerne mm. Spørgsmål.
14:30 - 14:45	Pause. Eftermiddagskaffe / te og kage
14:45 - 15:30	Skælskør – en købstad i forandring ved Kit Egefjord. Købstaden der fik en ny profil, en historie vi alle kan lære af. Spørgsmål.

Transport / ankomst:

Offentlig transport er ideel, da Torvehallerne er beliggende lige ved Vejle Trafikcenter. Der er også gode muligheder for at parkere.

Tilmelding:

Til By og Lands sekretariat på mail@bygogland.dk, pr. brev eller tlf. 70 22 12 99 (tir - tor 10 – 15). Deltagergebyret er 275,00 kr. der dækker: formiddagskaffe / te med rundstykker, kaffe / te, frugt, frokost buffet,

eftermiddagskaffe / te med kage samt lokaleleje. Deltagergebyret indbetales på giro 50 95 700 påført navn og "inspirationsmøde".

Vi håber at kunne imødekomme alle tilmeldinger. Ved overtegning vil "først til mølle princippet" blive anvendt.

Tilmelding og deltagergebyr

275,00 kr. skal være sekretariatet i hænde senest fredag d. 20. oktober 2006.

Vær aktiv - brug Landsforeningen!

Kære medlem

Måske går du rundt med en idé om at et eller andet hus som du dagligt har for øje egentlig burde fredes eller registreres som bevaringsværdigt. Måske har du ligefrem i årevis fundet det mærkeligt at ingen har gjort noget ved sagen. Men tiden går og intet sker, indtil der en dag kommer en ny ejer som vil ombygge det eller lader det forfalde.

Så sker der mange gange noget. Folk bliver urolige, skriver læserbreve, eller beder Landsforeningen om at gøre noget. Men så er det ofte for sent, og i hvert fald er situationen sådan at der skal en egentlig kamp til for at få huset bevaret. Vi kalder sådanne aktioner "ambulancefredninger", og vi er ikke vilde med dem, for hverken vi eller Kulturarvsstyrelsen er gearet til at håndtere dem. Dels er tidsfaktoren en forhindring, dels har vi oftest at gøre med en modvillig ejer eller kommune.

Landsforeningen har som bekendt retten til at få forelagt fredningsforslag over for Kulturarvsstyrelsen og Det særlige Bygningssyn. Det er en af vore allervigtigste opgaver, og derfor har vi nedsat et Frednings- og Bevaringsudvalg, som dels selv finder fredningsemner, dels behandler forslag fra medlemmerne. Vi har ligefrem ansat en fagligt kvalificeret fredningsmedarbejder med økonomisk støtte fra Kulturarvsstyrelsen. Men vi kan bedst lide fredningsemner som er i god eller bare rimelig god stand og hvor ejeren måske til-

med er interesseret i bevaring. Det giver os de bedste muligheder for at gå ind i sagen med en rimelig udsigt til et godt resultat.

Undertiden kan det være svært at udpege lige netop et enkelt hus som bevaringsemne, hvis der måske er flere af slagsen på egnen eller rundt om i landet. I sådanne tilfælde kan der blive tale om et fredningstema, der kan ende med at flere af en bestemt gruppe bygninger – rådhus, skoler, fyrtårne m.m. – bliver fredet.

Så hvis du har en idé, så send os et par ord og et foto. Så vil Frednings- og Bevaringsudvalget tage kontakt. Måske synes vi ikke at vi kan gå videre med sagen, måske ender vi med at anbefale at der udarbejdes en bevarende lokalplan eller tinglyses en privatretlig servitut på ejendommen. Men i en række tilfælde ender det faktisk med en fredning.

Så derfor:

Vær vågen og aktiv! Vi har brug for dine idéer.

Per Godtfredsen

Formand for Frednings- og Bevaringsudvalget

Tobergvej 3

3060 Espergærde

Tlf.: 49 28 24 85

E-mail: peg53@helsingør.dk

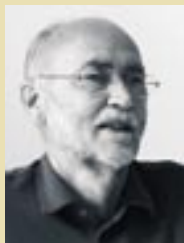
Undersøgelse af frednings- og bevaringspolitik i Europa

Bygningskultur Danmark har i foråret 2006 foretaget en undersøgelse af rammebetingelserne for fredede og bevaringsværdige bygninger i 8 europæiske lande. Ønsket med undersøgelsen er, at dens resultater kan kvalificere og inspirere en debat om bevaringsarbejdet i Danmark. I anden fase, der påbegyndes i efteråret 2006, ser vi nærmere på, hvordan arbejdet varetages i praksis. Nogle af emnerne er differentieret beskyt-

telse, central eller decentral administration og bedre beskyttelse af bevaringsværdige bygninger og af helheder. Undersøgelsen kan læses og downloades på www.bygningskultur.dk under menupunktet 'Ny national bevaringspolitik'.

*Dorthe Bendtsen, arkitekt maa,
Bygningskultur Danmark*

Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskulturs nye bestyrelse

Formand (valgt for 2 år)

Bent Falk Jensen

Arkitekt MAA, formand for
Bygningskultur Kalundborg
Solbjergvej 11
4400 Kalundborg
tlf. 59 51 62 51
bf@c.dk

Bestyrelsesmedlem

(valgt for 1 år)

Erica Mangaard

Heyckendorff, Arkitekt MAA
Sørupvej 38, 4684 Holmegaard
tlf. job 55 99 55 36
emh@arkitektbering.dk

Næstformand (valgt for 2 år)

Søren Vadstrup

Arkitekt MAA
Center for Bygningsbevaring
Vejlemosevej 52
2840 Holte
tlf. 45 96 99 90
sv@bygningsbevaring.dk

Suppleant (valgt for 1 år)

Martin Jonø

Arkitekt MAA
Vibevej 5, 8990 Fårup
tlf. 26 81 79 57
mj@eeh.dk

Kasserer (valgt for 1 år)

Torben Lindegaard

bankfuldmægtig, formand for
Foreningen Stråtag
Hybenvej 32
5260 Odense S
tlf. 66 11 69 18
torben_lindegaard@e-privat.dk

Bisidder

(valgt for 1 år)

Karin Bech, journalist
Nørregade 12, 2800 Lyngby
karinbech@webspeed.dk

Bestyrelsesmedlem

(valgt for 2 år)

Per Godtfredsen

Arkitekt MAA
Tobergvej 3, 3060 Espergærde
tlf. arb. 49 28 24 85
4913 3900
per@arkinet.dk

Bestyrelsesmedlem

(valgt for 2 år)

Liselotte Mygh, cand. mag.
museumsleder, By og Lands rep.
i Det Særlige Bygningssyn
Vestensborg Alle 23
4800 Nykøbing Falster
tlf. 54 85 69 31
lm@falsters-minder-museum.dk

Redaktør af bladet

By og Land:

Allan Tønnesen

cand. mag.
Ålholmvej 78, 2500 valby
tlf. 38 71 47 13
mail@allantonnesen.dk

Bestyrelsesmedlem

(valgt for 1 år)

Ejvind Bitsch, leder af

Danmarks Musikskoler
Brandsbjerg 24
4400 Kalundborg
tlf. 59 56 04 08
ebitsch@post.tele.dk

Sekretariat:

Julie Hasløv Frankel

Arkitekt
tlf. 70 22 12 99
mail@bygland.dk

Nyt fra Landsforeningen

Nye vedtægter – nyt kontingent

På landsforeningens generalforsamling blev der vedtaget et sæt nye vedtægter og en ny kontingentstruktur. De nye vedtægter vil blive lagt på hjemmesiden når de er blevet tilrettet, og vi vil informere om overgangen til nyt kontingent i næste nummer af By og Land.

Bemanding af sekretariatet

Landsforeningens sekretariat bemannes for tiden af Julie Hasløv Frankel 30 timer og Caitlin Madden 6 timer pr. uge. Vores fredningsmedarbejder Pauline Ringsted har vi desværre måttet sige farvel til, da hun har fået andet arbejde fra 1. august. Vi søger nu en ny medarbejder til sekretariatet. Julie, der også er uddannet arkitekt, vil overtage Paulines arbejdsområde, når vi har fundet den nye medarbejder.

Telefontid

Da Julie primært bemander sekretariatet alene, har vi valgt at skære lidt i telefontiden. Sekretariatet kan således kontaktes telefonisk: tirsdag til torsdag fra 10 – 15. Det er naturligvis altid muligt at sende os en besked på mail@bygogland.dk

Nyt medlemssystem

Vi har netop indført det varslede nye medlemssystem / databasen her i sekretariatet. Indførelsen af det nye system betyder at alle har fået nye medlemsnumre. Bag på bladet er der, for den der modtager bladet med Post Danmark, trykt både navn, adresse og det nye medlemsnummer. Det gamle system har været igennem en omfattende revidering, så der kan have indsneget sig fejl, som vi håber I vil være forstående overfor. Vi forventer at vi med det nye system vil kunne yde vores medlemmer en bedre service.

Job i sekretariatet?
se www.byogland.dk

Referater på hjemmesiden

Vi vil i fremtiden lægge referater af bestyrelsesmøder og udvalgmøder ud på vores hjemmeside, så informationerne bliver tilgængelige for alle. Vi lægger ligeledes en mødekalendar ud. Hvis du har noget du gerne vil have at landsforeningens bestyrelse eller udvalg tager op på et møde, send da venligst en anmodning herom til sekretariatet senest 14 dage inden mødet.

Gaver til landsforeningen

For at være berettiget til at modtage Tips – Lotto midler er landsforeningen nødt til at have modtaget et antal gaver. Vi vil derfor opfordre vores medlemmer til at give foreningen pengegaver. Det er gavernes samlede antal der tæller, så en gave på 50,00 kr. er tilstrækkelig og meget velkommen! Gaver kan indbetales på vores giro 50 95 700 påført oplysning om giverens navn og adresse. På forhånd mange tak!

Aktivitetskalender

28. – 29. sep.	Det Særlige Bygningssyn, sommerseminar
29. sep.	Arkitekturens Dag
29. sep. – 1. okt.	Bestyrelsesmøde By og Land, Internat
5. okt.	Møde i fredningsudvalget
6. okt.	Bygningskultur Danmark, repræsentantskabsmøde
13. okt.	Kulturnatten, København, www.kulturnatten.dk
26. okt.	Det Særlige Bygningssyn, møde
4. nov.	Inspirationsmøde, By og Land
16. nov.	Det særlige Bygningssyn, møde
16. nov.	Bestyrelsesmøde, By og Land
5. dec.	Bygningskultur Danmark, Erhverv, bestyrelsesmøde
6. dec.	Bygningskultur Danmark, præsidiemøde
8. – 10. dec.	Julebazar, Bygningskultur Danmark se www.bygningskultur.dk

En forsvunden jagtpavillon - fra renæssancen

Af Hanne Christensen

Foto: Forfatteren

*Bevaring vedrører normalt de bygninger, der stadig står intakte og repræsenterer den ældre bygningskultur. Men man kan i princippet også bevare mindet eller forestillingen om en bygning, selv om "genstanden" er borte. I dette indlæg, som er affødt af redaktionens inspiration af **Renæssance 2006**, er spørgsmålet grebet an ud fra denne vinkel: at kredse om noget, som var en gang, og som indgik i en særlig sammenhæng, men som ikke er særlig kendt, og som endelig forsvandt i forbindelse med et nybyggeri i 1850'erne.*

Omkranset af skov til alle sider ligger bygningsanlægget til godset Lungholm på Lolland godt gemt af vejen for forbipasserendes blikke. Men har man først betrådt stedet, glemmer man det ikke igen. Bag en voldgrav omgives "borggården" af et ejendommeligt bygningsanlæg, bestående af to enetages beboelselænger fra 1639, der fra hver sit hjørne løber skråt ind mod en stor nyrenæssance hovedbygning i tre etager. Hovedbygningen, der er tegnet af arkitekt af L.A. Winstrup og opført i 1857, er forneden kun synlig i de ni midterste fag; resten fortøner sig bag sidelængernes bygningskrope med de for renæssan-

cen karakteristiske høje tage. Ikke specielt harmonisk, men tankevækkende. Hvad var det, som de to beboelselænger med deres symmetriske, skrå beliggenhed skulle lede blikket hen imod? Hvad var interessant nok til i praksis at trække på den nye viden og erfaring om perspektivets magi, som var en af renæssancens landvindinger.

Selv om anlægget kun er sparsomt belyst i ældre kildemateriale, fremgår det af litteraturen, at der i trekantens "top" tidligere lå en fritliggende pavillon i fire fag, 16 alen lang - dvs. ca. 10 meter - sandsynligvis med køkken i en hvælvet kælder og derover "efter sigende" en *jagtsal*. Et dyk i brandforsikringsmaterialet har givet lidt supplerende information, men desværre ikke bagud for midten af 1800-tallet. Det fremgår heraf, at den østlige af de to skrå længer fungerede som "hovedbygning" og den vestlige som "forpagterbolig", mens centralbygningen blot lakonisk er omtalt som "Et hus i øst og vest ved nordre ende af "a" = den gamle hovedbygning. Ser man på forsikringssummerne vurderes den tidligere jagtpavillon ganske lavt, kun til ca. en tyvendedel af hver af de to længer. På dette tidspunkt altså blot et uinteressant vedhæng. Ved taksationen af den nye hovedbygning i 1857 nytakseredes også de skråtliggende længer, da de var blevet kortet noget af for at give et bedre lig

*Palle Rosenkrantz med hustruen Elisabeth Lunge og sønnen Jørgen Rosenkrantz.
Portrætmaleri på epitafium i Radsted kirke.*

ind til den nye standsmæssige bolig; længden angives nu til 69 alen altså godt og vel 40 meter. Det anføres endvidere, at de begge rummede en række værelser samt bryggers, vaskehus, skorsten og bageovn. I "den gamle hovedbygning", østlængen, omtales også forstue og korridor, mens der i "forpagterboligen" omtales folkestue, spindestue og mælkekammer. Interiøret omtales i begge med paneler og tapet, og desuden fandtes såvel brædde- som flisegulve.

Men tilbage til den formodede jagtpavillon, som er i fokus i artiklen, og som leder tanken hen på det lille kongelige jagtslot, Eremitagen, i Jægersborg Dyrehave, som havde en forgænger allerede fra slutningen af 1600-tallet. Kan man forestille sig, at Lungholms hovedanlæg oprindeligt blev opført som et lystanlæg til jagtens glæder – samtidig med, at der i den nybyggede ladegård på ydersiden af voldgraven blev drevet landbrug under forpagterens ansvar? Oplysningen om jagtsalen afføder under alle omstændigheder uvilkårligt et *spin off* i tankegangen i et renæssanceår. Jagt var en af hoffets og adelens mest yndede beskæfti-

gelses – og disse sociale lags privilegium. Fyrster og herremænd kunne selvfølgelig jage i deres skove eller dyrehaver alene, dvs. med deres egne skytter og hunde, men de kunne også indbyde ligemænd til jagtselskab med efterfølgende kalas. Og det er formentlig i sidstnævnte sammenhæng, at Lungholms jagtsal får mening. Den gamle hovedbygning – østlængen – har ved sådanne lejligheder kunnet fungere som en slags gæstesuite.

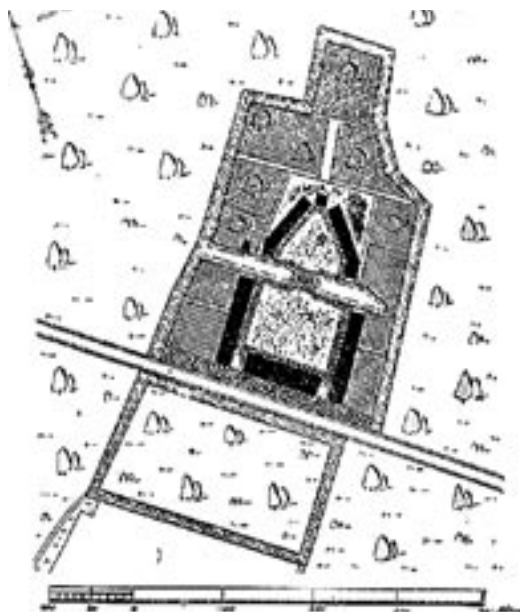
Ejeren af Lungholm var i 1639 en af rigets højst rangerende adelsmænd, ridder og lensmand Palle Rosenkrantz (1587-1642), født på Glimminge i Skåne. Palle Rosenkrantz havde siden 1616 været lensmand på Vordingborg og Jungshoved slotte, og gled omkring 1630 herfra over til posten som lensmand på Nykøbing og Ålholm. Da den udvalgte prins Christian, Christian IV's ældste søn, i begyndelsen af 1630'erne efterfulgte enkedronning Sophie på Nykøbing Slot, blev Palle Rosenkrantz med andre ord prinsens nærmeste medarbejder, ligesom han kom til at spille en central rolle i det opblomstrende hofliv på Lolland-Falster.

Gennem ægteskab med enken Elisabeth Rosensparre (1588-1626) var Palle Rosenkrantz i begyndelsen af 1620'erne kommet i besiddelse af flere godser på Lolland, heriblandt Krenkerup, som han i 1631 forbedrede med en ekstra etage på nordfløjen og det ottekantede karnaptårn herved. I Skåne havde Palle Rosenkrantz arvet godset Högstad, som han 1635 forsynede med ny hovedbygning. Hans største bygearbejde synes dog at have været opførelsen af hovedgården Lungholm, som stod færdig i 1639. Forud var der ved køb, mageskifte og nedlæggelse af bøndergårde skabt et større tilliggende til godset, som førhen havde navn efter den nærliggende landsby Olstrup, hvorfra kun kirken i dag er tilbage.

Det er påfaldende at Palle Rosenkrantz som bygherre fulgte det meget enkle og efterhånden noget gammeldags sengotiske koncept med glat murværk og kamtakkede gavle, som Krenkerup havde haft siden Mogens Gøyes byggearbejder omkring 1510. Men mens han valgte et konservativt arkitektoniske stiludtryk ved alle tre byggerier, var anlægsspræget og indretningen på Lungholm ganske exceptionel. Fra ungdommens dannelsesrejser og utallige gesandtskaber for Christian IV var Palle Rosenkrantz dog fortrolig med europæisk fyrstekultur, og mon ikke han har haft et forbillede? Men vi kender hverken bygningens udseende eller den direkte eller indirekte inspirationskilde til trekantanlægget – endnu!

Jagt var som nævnt en helt central udfoldelse i renæssancen, som skabte rum for tidens idealer om stræben, handling, magfuldkommenhed og beherskelse af fysiske færdigheder. I efteråret 1641 ses det i øvrigt, at Palle Rosenkrantz er i gang med at skaffe den udvalgte

prins Christian et samlet areal, et såkaldt enemærke, som kunne anlægges som dyrehave og blandt andet bruges til jagt, "tvært over for slottet" i Nykøbing, dvs. på den modsatte side af Guldborgsund. Selve Guldborgsund blev i øvrigt benyttet til både ande- og svanejagt. Med Palle Rosenkrantz' død i februar 1642 synes den kongelige dyrehave dog at være opgivet. Jagt var ikke desto mindre en væsentlig prioritet i datiden – som det fremgår af mange malerier, også fra Nykøbing. Jagtens metaforiske rolle afsløres eksempelvis også i hjortefriserne i dansesalene på Hesselagergård på Fyn og på slottet i Güstrow i Mecklenburg, hvor associationer har skullet inspirere gæsterne. Palle Rosenkrantz lod galant Lungholm opkalde efter sin tredje hustru, Elisabeth Lunge (1610-1659), men fik med jagtsalen som point de vue for anlæggets centralakse indlejret en tidstypisk maskulinitet.

Vore dages Lungholm. Luftfoto.

Beliggenhedsplan ca. 1790.
 Det planlagte anlæg følger enkle geometriske principper og er orienteret nord-syd. Sydligst ligger den kvadratiske avlsgård, hvor der i stedet for den nordlige længe er en vandgrav, som skillelinie til hovedanlægget. Bemærk, at de to skrå længers sydligste fag ligger vinkelret på vandgraven og at den lille pavillon også respekterer denne grundlinie. De skrå linieføringer synes således udledt som "den korteste vej mellem to definerede punkter". Uanset, hvordan anlægget er opstået, er det enestående i Danmark - og som påpeget, var Palle Rosenkrantz en berejst herre, hvilket sandsynliggør, at han har set eller hørt om noget lignende i udlandet.
 Efter Danske Slotte og Herregaarde, 1. udg.

Møller i renæssancen

Af Torben Olesen, arkitekt MAA

Torkilstrup Mølle ved Nørre Alslev på Falster. Møllen er en af de få bevarede karakteristiske stubmøller, der i renæssancen stod på mange bakketoppe over hele landet. Møllen er opført i 1743. På samme sted stod der dog allerede i 1655 en stubmølle. Det må derfor antages, at dele fra den tidligere stubmølle er genanvendt i den nuværende stubmølle. Møllen blev fredet i 1959. Foto: Allan Tønnesen.

Når talen drejer sig om bygninger i renæssancen (1536 - 1650), tænker de fleste ofte på de mange byggerier, som Christian d. 4. fik realiseret. Tænk blot på Børsen, Rosenborg Slot, Nyboder og Rundetårn. Hertil kommer en række nye byer, bydele og fæstningsanlæg i det daværende danske kongerige blandt andet Christiania, Kristianstad og Christianshavn.

Men også adelen og driftige købmænd stod for opførelsen af en række markante bygninger, blandt andet Rosenholm på Djursland, Hesselagergård på Fyn, Borreby på Sjælland og Jens Bangs Stenhus i Ålborg.

Både kongens og adelens byggerier var præget af den tids nye signaler og strømninger indenfor arkitektur, kunst, fortifikation, videnskab og filosofi, der var opstået, genfødt, i Italien, Frankrig og Nederlandene. Det betød, at mange byggerier minder om selvstændige

forsvarsanlæg med vandfyldte voldgrave, hjørnetårne og skydeskår og er forsynet med udsmykkede festsale og store køkkener.

Strømningerne og tendenserne blev yderligere forstærket, da bygmestre og håndværkere fra Nederlandene blev inviteret til Danmark for at forestå de mange nye byggerier.

Mens mange af kongens og adelens byggerier fortsat kan opleves rundt om i landet, kniber det mere med datidens møllebygninger. Det skyldes ganske enkelt, at møllebygningerne var mere enkle og sårbare.

Hertil kommer hele den teknologiske udvikling, der for længst har gjort møllebygningerne fra renæssancen overflødige og erstattet dem af mere driftsikre og avancerede møller.

Stubmøller

Udover kongens og adelens mange byggerier var det danske landskab præget af middelalderens kirker og klostre samt af de mange stubmøller og vandmøller, så der kunne males korn og dermed bages det nødvendige daglige brød.

Af de mange hundrede stubmøller, der må have stået rundt om i landet i renæssancen, er der kun bevaret nogle ganske få, der dog gennem årene er blevet ombygget eller flyttet på et af landets frilandsmuseer. En gennemgang af de eksisterende vand- og vindmøller viser, at der endnu står 18 stubmøller rundt om i landet. Møllerne er fordelt med 12 på det sted, hvor de blev opført, mens de øvrige 6 stubmøller nu står på et af landets frilandsmuseer. Det bør dog tilføjes, at kun 6 af de 18 stubmøller er opført i 1600-årene. De øvrige 12 er opført i 1700-årene.

Hvor mange stubmøller, der stod rundt om i landet i renæssancen, er det vanskeligt at få et helt klart billede af. Men ved en optælling i begyndelsen af 1800-årene blev antallet af stubmøller på Bornholm opgjort til 75, og på samme tid blev antallet af stubmøller på Læsø opgjort til 90. Det relativt store antal stubmøller skal ses i lyset af den kendsgerning, at der var tale om

forholdsvis små stubmøller, der nærmest kan betegnes som gårdmøller.

Et karakteristisk træk ved stubmøllerne er, at selve møllehuset er placeret på én kraftig stub, der står på en krydsfod og holdes på plads af skråstivere. Stubben bærer en kraftig bjælke, *stenbjælken*, som møllehuset og mølleværket (kværn, aksler, hathjul og vinger) er bygget op over. På grund af denne byggemåde var det muligt at dreje, *krøje*, hele møllen op mod vinden, når der skulle males korn. Og når det var muligt at dreje hele møllen skyldes det, at der i møllens bagside var monteret en lang trækstang, *stjerten* eller *svansen*. Stjerten fungerer endvidere som en trappestige op til møllen.

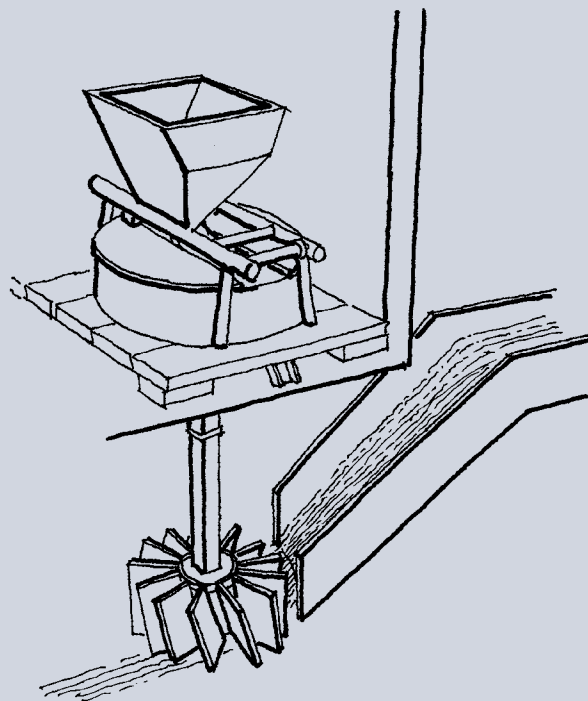
De ældste stubmøller var blot forsynet med en enkelt kværn. Først i slutningen af 1700-årene og i løbet af 1800-årene blev stubmøllerne udbygget med yderligere en kværn og andet udstyr til behandling af korn og gryn.

I slutningen af 1700-årene og i 1800-årene blev stubmøllerne successivt erstattet af de store og mere driftsikre hollandske vindmøller. De nye hollandske møller blev typisk opført på de bakketoppe, hvor stubmøllerne havde stået. I modsætning til stubmøllerne blev de hol-

Kaleko Mølle på Sydfyn ved Faaborg er en af landets ældste vandmøller. I møllen findes endnu fragmenter af mølleværket, der kan føres tilbage til 1600-årene. Møllen er opført i begyndelsen af 1600-årene. På linie med andre møller er Kaleko Mølle ombygget og forbedret gennem årene. Møllen blev fredet i 1944. Foto: Kell Elgstrøm 1982.

*Principskitser af forskellige typer vandhjul
De tre skitser viser henholdsvis de to ældste typer vandhjul, det vandretliggende vandhjul i en skvatmølle, og et vandhjul i lodret position, et **strømhjul**. Begge typer vandhjul har været anvendt i middelalderen og renæssancen. Det tredje vandhjul, et **overfaldshjul**, var det mest anvendte vandhjul i perioden fra ca. 1650 og frem til nyere tid, hvor vandhjul blev afløst af turbiner. Tegning: Peter Johansen.*

landske vindmøller opført med et "fast" mølletårn, så det kun var selve møllehatten med vingerne, der skulle drejes op mod vinden. På den baggrund var det muligt at bygge relativt store møller med plads til både hejseværk, flere kværne, sigter og andet mølleudstyr.

Som bekendt var Christian d. 4. meget optaget af tidens nyskabelser. Da han erfarede, at der i Nederlandene var blevet udviklet en ny og mere effektiv vindmølle end stubmøllen, bestilte han allerede i 1619 en hollandsk vejrmølle, der blev opført i København. Som anført gik der dog mange år, før den hollandske mølle blev den mest udbredte vindmølle i Danmark.

Vandmøller

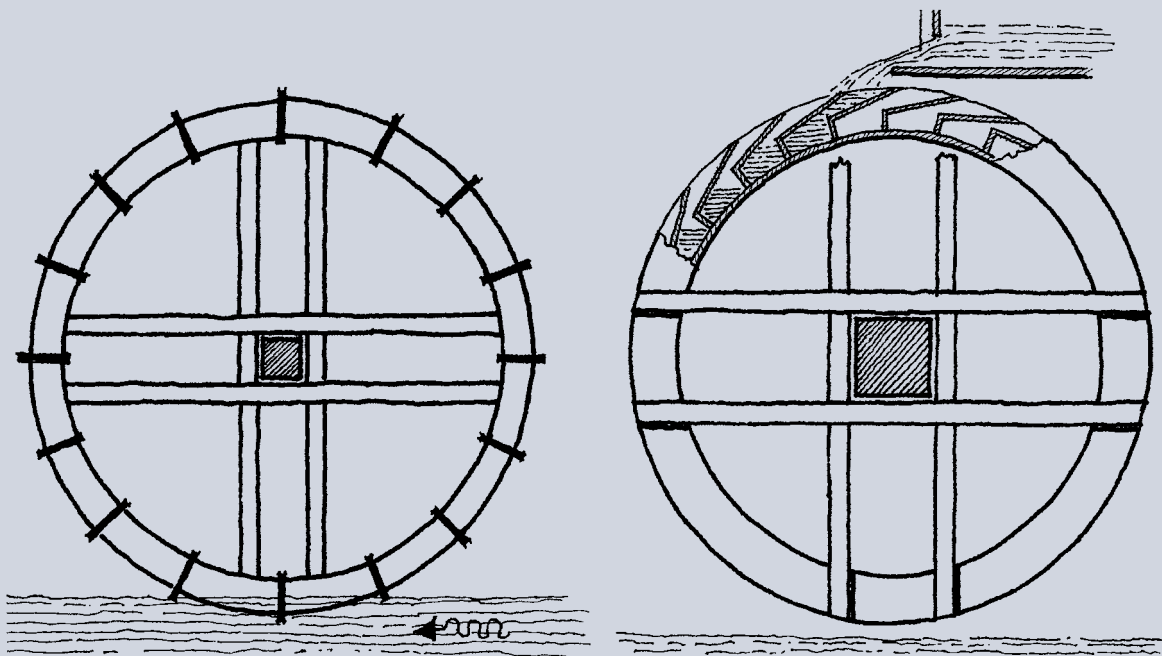
Udover de mange stubmøller må der også have været mange vandmøller i renæssancen, men der er stort set ikke mere bevaret eksempler på de to typer, der blev anvendt på det tidspunkt. Den ene type omtales ofte som en skvatmølle, hvor vandet løber ned over et vandretliggende vandhjul med skråstillede blade. I hjulets midte var der monteret en lodretstående aksel, der trak en

mindre kværn. Denne type fandtes især på Færøerne, i Skåne og på Bornholm. Forskningen på mølleområdet de seneste år har dog afsløret, at udtrykket *skvatmølle* skal opfattes mere bredt, da udtrykket tilsyneladende også dækker over omtalen af mindre møller.

På Frilandsmuseet i Lyngby findes der en enkelt skvatmølle med et vandretliggende vandhjul. Møllen er flyttet til museet fra Færøerne.

Den anden type vandmølle, der var udbredt i renæssancen, var forsynet med et lodretstående vandhjul, et underfaldshjul, *strømhjul*. Det vil sige et vandhjul med lige blade, som strømmen i vandløbet kunne skubbe. Konstruktionen tager sit udgangspunkt i den kendsgerning, at Danmark er et relativt fladt landskab, samt at man endnu ikke var begyndt at stemme vandet op i mølledamme.

I slutningen af 1600-årene bliver møller med vandretliggende vandhjul helt erstattet af møller med lodretstående vandhjul, der via en aksel, et gravhjul og endnu

en aksel trækker en enkel kværn. På Kaleko Mølle på Sydfyn kan denne type stadig opleves. De øvrige vandmøller rundt om i landet er blevet ombygget gennem årene og forsynet med bedre transmissionssystemer, flere kværne og flere vandhjul.

I slutningen af 1600-årene viser en af Frederik d. 2.'s visionære rådgivere stor interesse for den teknik, der er knyttet til vandmøllerne. Det sker i 1576, da Tycho Brahe påbegynder opførelsen af Uranienborg på Hven og i 1590-92 bygger en vandmølle med et overfaldshjul med en diameter på ca. 4 meter. Hermed blev denne type vandhjul introduceret i Danmark. Der skulle dog gå mange år, før overfaldshjulet var almindeligt udbredt i Danmark.

I dag findes der ca. 200 vandmøller fordelt over hele landet. Kun nogle ganske få møller indeholder dog fragmenter fra 1600-årene. Stort set alle de resterende vandmøller er således opført i 1700- og 1800-årene og er siden opførelsen blevet ombygget og moderniseret.

Der er næppe tvivl om, at møllerne i renæssancen har været en væsentlig forudsætning for at få dagliglivet til at fungere. Endvidere udgør møllebygningerne en spændende del af den danske bygningskultur. Det er derfor glædeligt, at både mølleejere, møllelaug samt museums- og fredningsfolk gennem årene aktivt har arbejdet for at bevare møllerne for eftertiden som synlige eksempler på datidens kunnen og formåen.

Linolie 1-2-3
Malervarer • Tradition • Omsætte

<ul style="list-style-type: none"> • Vægmalning • Træbjæere • Træbeskyttelse • Linolie-maling • Lak • Tapet • Kulekalk • Slamfarve • Pigmenter • Facademaling • Værktøj..... 	<p>Online salg www.linolie123.dk</p> <p>Lagersalg Dorn Enge 5 3660 Stenløse 48184302 ☎</p> <p>Levering med fragtmand i hele Danmark 🇩🇰</p>
---	---

Træbygningskunst i Danmark

Af Niels Erik Jensen, arkitekt, Nationalmuseet

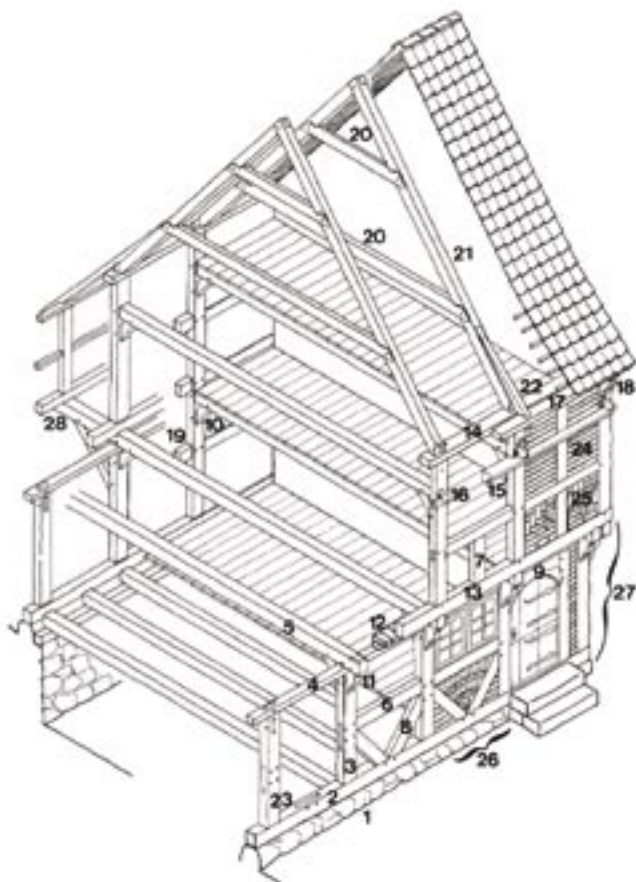

Denne artikel er skrevet med baggrund i at ville vække en interesse for et samlet værk over Danmarks træbygningskunst.

Slotte, herregårde og købstædernes massive stenhuse, alt med spir, svungne gavle og pinakler, krømmel på facaden og skønne sale – det er vel nok renæssancens bygninger. Det er det – men det var jo blot magtens skønne boliger og dengang lige så få og sjældne, som bonde og borgers bolig og gård var mangfoldige. I renæssanceåret 2006 kunne det være på sin plads også at finde interesse for bonden og borgerens bindingsværkshuse. For det var den gængse bygning i renæssancen, og det var i renæssancens bygningskunst dette byggesæt opnåede sit ypperste både konstruktivt og dekorativt. Eksemplerne finder vi – om ikke adskillige så dog velbevarede og repræsentative i flere af vore gamle købstæder. Når renæssancen var kulminationen på dette byggesæt, hvordan var udviklingen så bagud. Det er givet, at fra et arkæologer definerer bopladser i oldtiden, har bygningerne her haft sit

grundlag i en trækonstruktion. Men fra udgravningsplan til et tredimensionelt billede af den bygning som stod, skal der en hel del teori og rekonstruktion til, før vi når frem til kendte konstruktive forlæg fra den sene middelalder. Den anden vej fra renæssancen eller rettere fra senmiddelalderen og op i tid, har vi i stående bygninger, som repræsenterer udviklingen.

Det er måske ikke rigtigt at spørge til interesse for emnet, for bygninger i bindingsværk vækker folks interesse og begejstring. Spørgsmål om alder, indretning, materialer og opskrifter på egnstypiske farver, osv. er mangfoldige, og man vil som fagmand oftest kunne give et bud på et svar eller en god henvisning til et eller flere vedligeholdelsesblade. Men når interessen og spørgsmålene rækker videre, ind i by- og landbindingsværkets udvikling, forlæg og detaljer, mangler vi henvisningen til – oversigtsværket om Danmarks træbygningskunst. Det ville ikke kun være et værk for den interesserede lægmand, men i særdeleshed også et brugbart værk for fagfolk/museumsfolk, som arbejder

Terminologi:

- 1: Syld
- 2: Fodrem
- 3: Stolpe
- 4: Toprem
- 5: Bjælke
- 6: Løsholt
- 7: Dok
- 8: Skråbånd/stivere
- 9: Døroverliggere/portoverliggere
- 10: Kopbånd
- 11: Knægt
- 12: Fyldholt/ fyldstykke
- 13: Overgangsrem
- 14: Tagrem
- 15: Sidebånd
- 16: Gennemstukket bjælketap/hovede
- 17: Tagskægsrem/-planke
- 18: Tagskægsknægt
- 19: Højstole
- 20: Hanebånd
- 21: Spærstang
- 22: Skalk
- 23: Afboring for tap
- 24: Tavl
- 25: Mønstermuring
- 26: Fag
- 27: Stokværk
- 28: Svalegang

med det bygningsantikvariske område. Arkitekten der restaurerer, konservatoren der afdækker og analyserer, bygningsarkæologen der dokumenterer, etnologen, historikeren, kunsthistorikeren og ja, arkæologen der arbejder med forlægget til den historisk overleverede bygningskultur.

Tekst, teori og praksis omkring dansk bindingsværk

Nu er tilfældet jo ikke, at der ikke er samlet og skrevet om dette emne. Der er publicerede bøger og artikler og ikke publicerede afhandlinger og specialer om Danmarks træbygningskunst – og mere om det senere. Det er netop denne mængde af materiale om emnet, der gør det interessant og muligt at prøve at få en samlet beskrivelse om træbygningens udvikling fra oldtiden og frem til – ja hvorfor ikke nutidens sommerhuse. Det må nødvendigvis være et tværfagligt samarbejde, hvor ovennævnte fagområder leverer og sparrer materiale med hinanden. Det er svært ikke at være overbevist om, at en sådan faglig tête-à-tête vil

være lærerig og udviklende for vores viden og teorier om træbygningskunsten i Danmark.

Der er skrevet om "Dansk bindingsværk" i 1933 af Chr. Axel Jensen. En stadig præcis og koncentreret gennemgang og oversigt, men det er også det seneste forsøg på at give et bud på udviklingen af konstruktion og bygning fra oldtiden og frem til bindingsværkets afvikling i 1800-årene. Bogens underoverskrift er: "Dansk bindingsværk fra renæssancetiden, dets forhistorie, teknik og dekoration". Med hensyn til udviklingen af bindingsværket i oldtidens konstruktioner og bygninger har Holger Schmidt i flere år arbejdet med emnet, og har for et par år siden, vistnok som den seneste givet et bud på "Vikingetidens bygninger".

Moesgård, Lejre og senest Middelaldercentret på Falster eksperimenterer i rekonstruktioner af oldtidens og middelalderens bygninger på basis af arkæologiens fund og undersøgelser. Før Chr. Axel Jensen skrev H. Zangenberg i 1925 om grundplaner og konstruktioner

i "Danske bøndergårde", og i 1937 kom M. Clemmensens store værk om "Bulhuse". Siden var Axel Steensbergs bøger om bøndergårde, vandmøller og byggekonstruktioner fra 1944 til 1953 vel nok et væsentligt bidrag til en mere positivt bevarende holdning til den danske landbebyggelse. Seneste bud på "Bondegård og byggeskik" er af B. Stoklund fra 1972.

Ud over det skrevne ord om byggeskik på landet, og her er ikke nævnt en række afhandlinger og artikler om ildsteder, stråtage, sidebåndskonstruktioner, mv. og bondegårdsundersøgelser, etnologiske undersøgelser, ud over det findes der de landsdækkende bygningssamlinger på Frilandsmuseet i Lyngby, Den Fynske Landsby og Hjerl Hede. Hvad Frilandsmuseet er for landbindingsværket er Den Gamle By i Århus for bybindingsværket. En studiesamling af bygninger fra alle egne og købstæder i landet, og hvor der for hver hjemtagen bygning ligger en nøje dokumentation af dens bygningshistorie. Chr. A. Jensen så i 1933 disse to museer som nødvendige bygningssamlinger for henholdsvis by og land, for med dem at fastholde viden og dokumentation om tidligere boligsikke og byggemåder. Dette grundlag er fortsat i en ubrudt linie frem til i dag, hvor begge museer nu også har påbegyndt indsamling og dokumentation af industriens murede byggeri, byggesættet der efterfulgte bindingsværket.

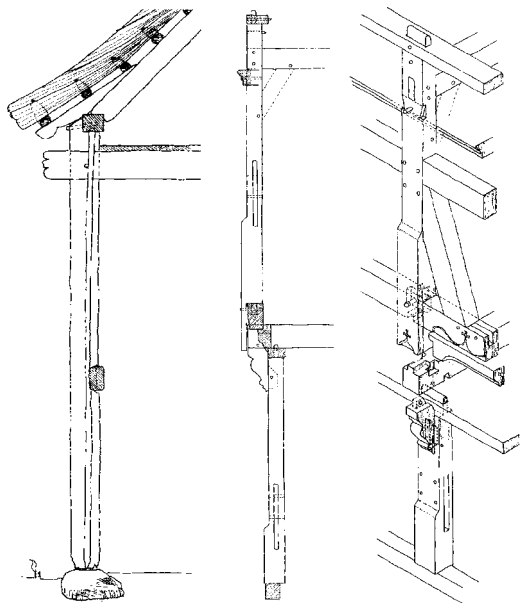
Chr. A. Jensens „Dansk bindingsværk“ fra 1933 er stadig værket om købstadsbindingsværk, hvor blot få teser skal revideres. Flere af de områder han selv efterlyser uddybet, er nu uddybet ved en senere række af monografier over de enkelte købstæders bindingsværk og særkende. Her har særligt Hans Henrik Engqvist bidraget med undersøgelser af en lang række købstadshuse i bindingsværk og flittigt skrevet artikler og bøger om bl.a. Ålborg, Ribe og Køge bindingsværk. Undertegnede har skrevet om Randers bindingsværk og en afhandling om østdansk købstadsbindingsværk, i hvilken forbindelse Carl Werners bog fra 1924 om "Korsvirkearkitektur i Sverige" bør nævnes, som et vedkommende bidrag om dansk bindingsværk. En anden meget vigtig kilde i studiet af købstadsbindingsværket er de gamle fotosamlinger, der sædvanligvis ligger rundt på købstædernes lokalhistoriske arkiver, og så naturligvis Nationalmuseets samling af altid knivskarpe fotos, fra den synes det altid på farten og fotograferende Hugo Matthiessen.

Ovennævnte er efter min mening nogle hovedpunkter omkring forskningen i dansk træbygningskunst, og alene med det som grundlag er der basis for en ny statusgennemskrivning af udviklingsforløbet af Danmarks træbygningskunst fra oldtiden og frem til i dag. Lykkeligere ville det dog være hvis temaet blev udsat for en tværfaglig forskningsgruppe, hvor en innovativ proces fagene imellem forventelig ville afkaste ny viden, nye sammenhænge, nye teorier og dermed blive en værdig afløser for Chr. Axel Jensens bog.

Generelt om og spørgsmål til land- og bybindingsværkets udvikling

Renæssancen er sådan set et udmærket udgangspunkt at anskue bindingsværkets udvikling på – både frem og tilbage i tid. I renæssancen var som før nævnt købstad og landsby bebygget med bindingsværkshuse. En, to og selv tre etagers bygninger i købstaden og lave en-etages gårde og huse i landsbyen. Fællestrækket ved den samlede bindingsværksbebyggelse i by og på land var bindingsværkets grundkonstruktion, hvor bindt for bindt blev samlet i et antal fag til en bygning af passende størrelse. Når dette fællestræk var på plads var der i de konstruktive del- og detaljløsninger afgørende forskelle mellem by og land og også mellem landsdelene.

Byggetraditioner knytter vi sædvanligvis på geografisk sammenhængende områder, Sjælland, Fyn og Jylland opdelt i tre områder – Nord-, Vest- og Sydjylland. Disse landsdele rummer hver for sig bygningsmæssige karakteristika for landbebyggelsen både på det konstruktive og plan- og anlægsmæssige område. Der er indenfor de enkelte landsdele yderligere forskelle, som deler landsdelen op i mindre delområder med egne traditioner. F.eks. har man på Sjælland på det konstruktive område to samlingsprincipper repræsenteret i bindingsværket. Det tapsamlede i det sydsjællandske og det bladsamlede bindingsværk i det nordsjællandske område. Det bladsamlede, som repræsenterer sig med glammede bjælker og sidebånd, deler igen det nordsjællandske bindingsværk op i: mod vest indvendige sidebånd og mod øst udvendige sidebånd. Det er konstruktionsprincipper man ser fastholdt langt op i sidste halvdel af 1800-årene, dog som et blandingsprodukt af tap- og bladsamlet bindingsværk. Således er landtraditionerne på byggeområdet generelt vedholdende og afgrænsede, og frem til 1900 materialemæssigt lokalt afstemte i forhold til hvilke ressour-

I princippet samtidige konstruktive løsninger fra omkring 1600. Landbindingsværk tv. med bladede samlinger og fodremløs og th. håndværksmæssigt raffineret og dekorativt købstadsbindingsværk.

cer den omgivende natur har stillet til rådighed for byggeriet. Selvom vi ikke har bevaret landbygninger ældre end efter renæssancen, så indgår der dog af og til genbrugstømmer fra 1500-årene, hvis konstruktive spor leder os tilbage i tid, og når vi forholder os til den træghed, hvormed landbindingsværket udvikler sig op i tid, kan vi antage, at det samme har gjort sig gældende tilbage i tid.

Hvor landbindingsværket er, om man så må sige, landfast i sine egenstræk og påvirkninger, er bybindingsværket familieband, ud over umiddelbare landfaste naboskaber, også søværts relateret. Der er på det konstruktive område to hovedgrupper – et nordøstre og et sydvestre. Den ene går i et bælte fra Skåne over Sjælland og til Nordjylland med en genkendelig påvirkning videre mod øst i de Baltiske lande. Det andet hovedområde er Sydjylland og Fyn med en påvirkning fra Tyskland i syd. Umiddelbare kendetegn for Sjælland/Nordjylland er slankt tømmer, styrterumskonstruktion og udtalt brug af langstole i tagværkerne, mens disse sjældent ses i Sydjylland/Fyn, der endvidere har kraftigere tømmer og sjældent styrterum, hvilket kan tolkes som en konstruktiv arv fra de tyske gavlhuse. En i øvrigt udbredt hustype i det sydvestre område, hvor længehuset med styrterum er enerådende i det

nordøstre område. Dette er hovedområderne og –typerne, hvilke begge naturligvis har nogle geografiske overlapninger og blandingsformer.

Prøver vi at trække et par linier og stille spørgsmål vedrørende nogle konstruktive udviklingsmuligheder i bindingsværket, vil de fleste udviklingslinier tilbage i tid knytte sig til de konstruktive løsninger vi kender i landbindingsværket. Bindingsværkets udvikling i byen har allerede tidligt i renæssancen en konstruktiv afklarighed og homogenitet i hele landet, som ganske vist ændrer sig over tid, men det kan påstås, at ændringerne er dekorativt og ikke konstruktivt betingede. Det er med nogen varsomhed man skiller arkitektorens intentioner fra konstruktionen. Næppe nogen vil påstå om hverken trelleborgene, renæssancehuset eller landets store agerumslader, at de er uden arkitektoniske ambitioner, men for at nå frem til de arkitektoniske muligheder, må vi kende eller sandsynliggøre de konstruktive og håndværksmæssige muligheder.

Derfor følgende tese: Det er en accepteret antagelse, at det i Nordsjælland førromtalte bladsamlede bindingsværk er et tidligt udviklingstrin i bindingsværket. Konstruktionsprincippet har blot overlevet rendyrket langt op i tid i det nordsjællandske landbindingsværk, men kendes også sporadisk i resten af landet. Så man kan antage at de bladsamlede konstruktioner har været udbredt over hele landet. Ligeledes finder vi bladsamlingerne, rendyrkede og i blandingsform med tapsamlinger i middelalderlige tagværker, klokkestabler og i det ældste af vores bybindingsværk fra slutningen af 1400-årene og begyndelsen af 1500-årene. Antagelsen bliver at bindingsværket udvikler sig fra bladsamlet til tapsamlet. Et forløb som forventelig også har indflydelse på forløbet fra jordgravede stolper til fodremssatte stolper.

En anden tese kunne være sulekonstruktionen, som vi kender vi fra den ældste fynske landbebyggelse, og som kan spores i den tilsvarende nørrejylland. Variationen på den midtplacerede sule under rygåsen er stritsulen, hvor to stolper bærer rygåsen. Slægtskabet mellem disse konstruktioner og de jordgravede stolper i oldtidens hustomter er påpeget og afprøvet. Måske er højremskonstruktionen fra herregårdsladerne og vestkystens landhuse en udvikling af stritsuler, der bærer sideåse i stedet for rygås. I givet fald en mulig konstruktionsløsning på gårdtomterne med de skråtstillede,

dobbelte række jordgravede stolper. Eller måske skal vi til England i vikingetiden for at hente forlæg i de interessante "cranks konstruktions", hvor krumvokkede egestammer danner rammekonstruktion, en slags spændkonstruktion for et åsøtag med udskud.

Andre spørgsmål til belysning kunne være: Det er tidligere nævnt at købstadsbindingsværket med renæssancen gik ind i en dekorativt betinget udvikling frem for en konstruktiv. Vel vidende at renæssancen er en dekorativ udtryksfuld periode kunne det være interessant at bore i effekten af om reformationens fravalg af dekoration i kirkerummet havde en omvendt effekt på dekorationen af det borgerlige byggeri og dermed var medvirkende årsag til det righoldige billedsnideri af købstædernes bindingsværk. Endvidere ville en nærmere undersøgelse af bindingsværkets farveholdning igennem de forskellige stilperioder være ønskelig, og jo ikke mindst farveholdningen i bindingsværkets storhedstid i renæssancen. Der bliver ved restaureringerne af disse bygninger givet bud på farveholdninger, som – måske, måske ikke – er troværdige. En farvearkæologisk undersøgelse ville under alle omstændigheder være på sin plads, således at grundlaget for at have en holdning til farvevalg er tilstede.

Afviklingstiden for bindingsværket i købstæderne begynder så småt efter renæssancen. Teglstenen vinder indpas, flere får råd til at bygge grundmur, som bliver et borgerligt statusmål. Der bygges dog statelige købmandsgårde og djærve håndværkergårde i bindingsværk helt frem mod slutningen af 1700-årene,

Eksempel på sent, men stadig blotlagt bindingsværk fra 1787, Lille Torv i Randers. Tegning af Janus Jensen Windtmøller 1787.

men bindingsværket afvikles generelt som byggesæt, fra omkring 1800 kun anvendt i gårdsrummet. Det er dog ikke uden interesse at se udviklingen eller måske snarere afviklingen af det i renæssancen opulente, dekorerede etagefremspring til gaden. Det sker i en periode fra 1650 til 1750, hvor billedsniderier på knægte, fyldholter, mv. afløses af stadig fremkragede etagespring, der fra at være voldsomt profilerede som hovedgesimsen, svinder ind til glat overpudset bindingsværk.

På landet afløser det grundmurede byggeri først bindingsværket mod slutningen af 1800-årene. Så sent som i 1880'erne bygges hele avlsanlæg i bindingsværk, og blot stuehuset i grundmur. Så bindingsværk har som byggesæt været Danmarks byggetradition siden oldtiden og helt frem til 1900 og indgår i den danske bygningskultur med et sidste bidrag med nationalromantisk idyl i karnapper, kviste, overbygninger, mv. i bl.a. de første tiår af 1900-årenes villabyggeri.

Med sommerhusbyggeriet ved vore kyster, som så småt dukker op i begyndelsen af 1900-årene, kan man sige at bindingsværket slutter hvor det begyndte i oldtiden – nemlig som en skjult rammekonstruktion. Konstruktivt uden sammenligning, men fælles om at være en konstruktion, der bærer et tag og danner grundlag for væglukning. I oldtiden er lukningen med tørv, lerklining eller planker og i sommerhustiden med bræddekledning af forskellig udformning. I mellemtiden kender vi bindingsværket bedst som kombineret konstruktion og arkitektonisk facadeelement, men de plankekledte middelalderlige klokkestabler ved vore kirker viser, at disse pragtkonstruktioner ikke i enhver henseende har været det ønskværdige arkitektoniske udtryk.

Et samlet værk om – Træbygningskunst i Danmark!

Med dette hurtige ridt igennem bindingsværket som konstruktion og arkitektur i dansk bygningskultur og om blot noget af forskningen heri og litteraturen herom, håber jeg at vække en interesse for arbejdet med et samlet værk om emnet. Det kunne blive en opsamling af den viden der allerede ligger, men også en mulighed for på tværs af fagområder og institutioner, at sætte personer med viden og interesse for emnet sammen – for, ja at blive klogere på emnet og sammenskrive – "Træbygningskunst i Danmark igennem 2000 år".

Var selvejerbonden lykkelig?

Paw Stylsvig Jeppesen: Myten om den lykkelige selvejerbonde – Studier i fæste- og selvejergårdmænds vilkår i de midtfynske sogne Gestelev og Vantinge. Udg. af Landbohistorisk Selskab 2006. 157 sider. Pris: 148,00 kr.

“At den frie bonde kan vorde ... lykkelig” står der bl.a. på Frihedsstøtten. Den blev rejst til minde om ophævelsen af stavnsbåndet i 1788, men kom reelt til at stå som udtryk for de samlede landboreformer i slutningen af 1700-tallet. Allerede i 1769 kom der en forordning der skulle fremme selvejet, og lederen af “Landvæsenskommissionen af 1767”, Henrik Stampe skrev i sin indstilling, at ejendomsretten “må være et af de kraftigste og bekvæmste midler til opmuntring for bonden og til at give ham mod og lyst til at stræbe, det synes endog at flyde af et menneskes tænke måde i almindelighed”. Samme retorik er blevet anvendt ved alle højtidelige lejligheder gennem de sidste 200 år, senest i dronningens tale ved stavnsbåndsløsningens 200 års jubilæum i 1988.

Historikeren Paw Stylsvig Jeppesen har sat sig for at undersøge hvor meget hold der er i denne opfattelse. Til belysning af problematikken har han udvalgt to fynske nabosogne, som er meget forskellige: Gestelev hvor fæstevæsenet blev fuldstændig afviklet i perioden 1796-1831, og Vantinge hvor der først kom gang i selvejeriet i 1867 og hvor de sidste fæstegårdes overgang til selveje fandt sted så sent som 1917-18. Når udviklingen blev så forsinket i Vantinge skyldes det at stort

set alle gårdene var underlagt majoratet Muckadell, og helt frem til Grundloven i 1849 gjaldt det at majoraters tilliggende ikke måtte sælges.

Forfatteren undersøger nu hvilke udgifter og indtægter fæstebønderne, henholdsvis selvejerne har i de samme perioder og når nærmest frem til at der er fordele og ulemper ved begge grupper, men at der når man ser på det rent økonomiske nok er størst fordel for fæstebonden. Betød det så at han var lykkeligere end selvejeren? Måske, men det får vi aldrig at vide, for “lykke” kan nu engang ikke måles. Forfatteren er selv inde på vanskeligheden ved at håndtere lykkebegrebet, når han anfører at “man nok ikke må undervurdere den psykologiske og sociale betydning, det har haft for bonden at have foden under eget bord”.

Et af de forhold Stylsvig Jeppesen tager under behandling i sin søgen efter realiteterne bag de smukke ord er bygningsudviklingen. Skete der den samme fornyelse af bygningsmassen på fæste- som på selvejergårde? Hertil anvender han brandforsikringens vurderingssummer. Generelt kunne man forvente en større investeringslyst hos selvejerne, men denne opfattelse modsiges af takseringerne, der viser en generelt meget højere værdi af fæstegårdenes bygninger. En forklaring kan være at fæstegårdene ofte havde et meget større jordtilliggende end selvejergårdene.

Men måske var selvejerbonden alligevel lykkelig?

A.T.

PIGMENTER
KOLDPRESSET LINOLIE
KF - LINOLIEMALING
EMULSIONSMALING
LIMFARVER
KØBENHAVNS FARVEHANDEL

Badstuestræde 9 · 1209 København K.
Telf.: 33 11 16 81

Kramer Møllke
Restaurering & Konservering

Restaurering og konservering af møbler · vinduer · trapper · tapeter · tekstiler og øvrigt interieur

Rådgivning om materialer, klima- og bygningsbevaring

Skovvej 14 · 9340 Århus Tjålvær Tlf: 3956 6126 · Anders: 3066 1857
E-mail: mail@kramermolke.dk · Web: www.kramermolke.dk

Anmeldelser

Arkitektur Guide Øerne

Olaf Lind: Arkitektur Guide Øerne. Arkitektens Forlag 2006. 336 sider. Pris: 348,- kr.

Med dette bind er det store guideværk til Danmarks arkitektur færdiggjort. Første bind var *Arkitektur Guide København*, der udkom i 1996 og blev efterfulgt af en revideret udgave i 2001 og 2005 (se *By og Land* 32). Det næste bind i serien, *Arkitektur Guide Jylland*, kom i 2002 (se *By og Land* 57), og nu foreligger altså det sidste bind, der omhandler Sjælland, Fyn, Lolland, Falster og Møn samt Bornholm.

Bogen beskriver flere end 220 værker og når rundt til 24 byer. Den er inddelt i fem områder, der hver indledes med en landsdelsbeskrivelse samt en kort introduktion til egnens arkitektur, og den spænder over mere end 1000 år, fra Trelleborg til Naturama, Svendborgs nye oplevelsescenter fra 2005. Som i de foregående bind er der som hovedregel afsat en side til hver bygning, mens større opslag har fået et helt opslag.

De samme kriterier der blev lagt til grund for guiderne til København og Jylland er fulgt i denne bog. Huse der i samtiden blev betragtet som gennembrudsværker er medtaget samt typiske eksempler på anonymt byggeri. Hertil kommer huse som er karakteristiske for egnen eller for en bygningstype eller særlige løsninger som følge af nye funktionskrav, men især huse som redaktionsudvalget har anset for at være arkitektur af høj kvalitet.

De 220 værker er udvalgt af en råliste på over 600 emner, og det er klart at et andet hold ville have kunnet foretage et anderledes udvalg. Sådan må det være, og der skal da heller ikke her lyde mange ord om udeladelser. Kun forekommer udvalget af byhuse fra 1700-1800-tallet mere end sparsomt, ligesom historicismens huse som sædvanlig er stedmoderligt behandlet. Til gengæld er der som i de foregående bind mange helt nye bygninger med; over halvdelen af de behandlede huse er opført efter 1950. Af samme grund er det langt fra alle husene der er fredet. Det har glædet anmelderen at redaktionsudvalget har fundet plads til Ejnar Mindedal Rasmussens fine nyklassicistiske Gym-

nastikhøjskole i Ollerup fra 1920 på trods af en nyere, skæmmende facadebeklædning fra 1970'erne.

Læseren får god besked om husene: en storartet tekst med alle nødvendige oplysninger suppleret med planer og opstalter samt Søren Kuhns mange fine farvefotografier. *By og Land* ønsker sin tidligere redaktør, Olaf Lind, til lykke med det flot gennemførte projekt.

A.T.

Først til mølle ...

Boum Pyndiah: Først til mølle ... En kulturhistorisk skildring af kornmølleriet i Danmark ved overgangen til industrialiseringen 1825 til 1900. 116 sider, rigt illustreret. Greens Forlag 2006. Pris: 249,- kr.

Kan man næsten tænke sig et mere dansk motiv end en bølgende kornmark med en vindmølle i baggrunden. Alligevel er forfatteren til denne bog født på den fjerne ø Mauritius i Det Indiske Ocean. Siden han kom til Danmark i 1972 har han været fascineret af møller, blev ansat ved Nationalmuseets Møllelaboratorium til dets nedlæggelse i 1986 og siden bestyrelsesmedlem af Danske Møllers Venner. Men vi er tilbøjelige til at glemme at forarbejdningen af korn til mel er en universel og livsnødvendig aktivitet, og at forskellige former for møller har eksisteret overalt, fra primitive håndkværne til avancerede maskiner drevet ved damp og turbiner.

Det var selve pioneren inden for dansk molinologi, ingeniør Anders Jespersen, der for mange år siden opfordrede Boum Pyndiah til skrive om møller i kulturhistorisk perspektiv – ikke det tekniske som Jespersen og andre har belyst i mange skrifter, men møllerens plads i samfundet og livet i den virksomhed som møllen også var. Især handler bogen dog om hvordan det traditionelle mølleri drevet af vind- og vandkraft i løbet af sidste halvdel af 1800-årene forsvandt, udkonkurreret af industrimøllerne.

Men naturligvis er der kapitler der grundigt informerer om den tekniske side af sagen for de forskellige former for vand- og vindmøller og de tekniske forbedringer der fandt sted gennem århundrederne. Men mølleren var

Anmeldelser

også en vigtig faktor i samfundet. Siden 1600-tallet var mølleriet en kongeligt privilegeret virksomhed og som sådan beskyttet mod konkurrence. Mølleren var oftest en velhavende mand, og det var almindeligt at møllere supplerede deres indtægter med landbrug, krohold og bageri. Men verdensmarkedets behov for store mængder af godt mel kunne den traditionelle møller ikke honorere, og med enevældens afskaffelse forsvandt også møllernes privilegerede position.

Det begyndte med at sædegårdsejerne i 1825 fik lov til at opføre og drive gårdmøller til eget brug, og i 1852 blev enhver form for privilegier ophævet, og møllenæringen givet helt fri. Denne for møllerne fatale lovs behandling i Folketinget følger bogen nøje med referater af de forskellige politikeres udtalelser – for og imod. Men loven blev vedtaget – med en overgangsperiode på 10 år – og det blev begyndelsen til enden på det traditionelle mølleri. Til gengæld fik man en langt mere effektiv melproduktion, samtidig med at nye møllefor-

mer opstod, f.eks. bondemøllerne, der som jernkonstruktioner blev rejst over gårdenes tage, tidligere et karakteristisk syn i landskabet.

Med erhvervsgrundlagets forsvinden forsvandt også mange af de før så talrige møllebygninger, eller de forfaldt lidt efter lidt. På foranledning af Anders Jespersen – dengang medarbejder ved Det særlige Bygningssyns sekretariat – blev en del fredet i 1950'erne, og senere har mange lokalsamfund taget på sig at genrejse og drive deres mølle som et vartegn for egnen.

Historien om mølleriet i opgangs- og nedgangstider er her fortalt både spændende og indsigtfuldt. Man fornemmer at det er et livs forsken og engagement der ligger bag Boum Pyndiahs bog. Herudover kan man glæde sig over en lang række farvegengivelser af malerier som viser at møller var et yndet motiv i dansk guldalder.

A.T.

Bliv medlem!

Vil du have indflydelse på arbejdet for bevaring af arkitektonisk og kulturhistorisk værdifulde bygninger og landskaber, så meld dig ind i Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur eller en af dens 110 lokalforeninger.

Jo flere vi er, jo stærkere står vi!

Sendes til **by & land**
Borgergade 111
1300 København K
Indbetaling f.eks. på
Girokonto 5095700

Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur

Undertegnede ønsker optagelse som medlem af:

- En lokalafdeling under Landsforeningen
- Landsforeningen (kontingent pr. år inkl. blad 210 kr.)

Navn _____

Stilling _____

Telefon _____

Adresse _____

Postnr. _____ By _____

E-mail _____

Underskrift _____

ID nr. 12941

~~by & land~~

~~Borgergade 111~~

~~1300 København K.~~

POST

PP

DANMARK

MAGASINPOST

STANDARD

B

Returneres ved varig adresseændring

Denne bagside kan blive din...

Annoncér i **by & land**!

De viste eksempler er i halv størrelse. Ved annoncering i 2 numre gives 10% rabat, i 4 numre 20%.

Kontakt foreningens sekretariat for yderligere oplysninger, telefon 70 22 12 99 eller mail@byogland.dk for at tegne annoncer i **by & land**.

Bagsideannonce, **by & land**

173 x 190 mm (til kant)

Pris kr. 10.000,- excl. moms

Hel side (til kant),

by & land

173 x 245 mm

Pris kr. 10.000,- excl. moms

Hel side, **by & land**

147 x 200 mm

Pris kr. 10.000,- excl. moms

1/2 side, **by & land**

68 x 200 mm

Pris kr. 6.000,- excl. moms

1/4 side, **by & land**

68 x 100 mm

Pris kr. 3.000,- excl. moms